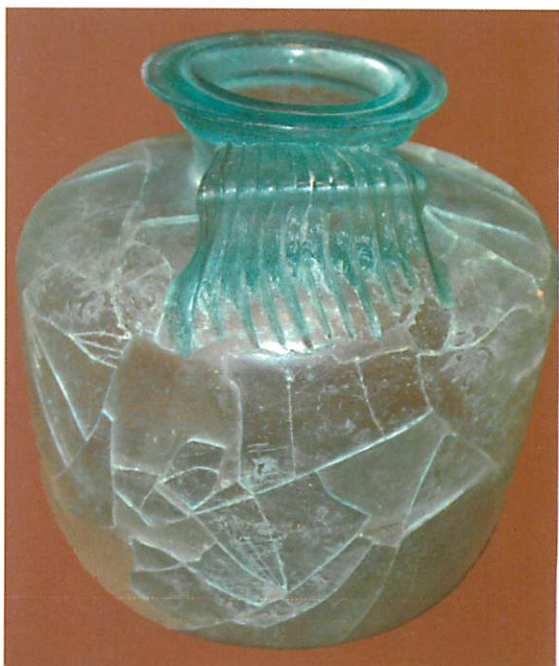

fites

núm 10 - any 2010

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

EDITORIAL

Per al bon camí

Estem d'enhorabona, primer perquè portem ja deu anys presentant-nos anualment davant els nostres socis mitjançant aquestes pàgines. Durant aquest temps, Fites ha madurat, convertint-se en una revista de tots, on tots tenim cabuda. La defensa i difusió del patrimoni, així com de la cultura en general, s'ha convertit en cada edició en el nostre full de presentació. Ens sentiríem afortunats, si al menys en alguna d'aquestes ocasions haguéssim pogut arribar al cor dels nostres lectors interessats per la història, l'arqueologia i el Patrimoni de l'illa. El que sí ens fa sentir orgullosos, es saber, que les nostres pàgines han estat sempre obertes a tots aquells investigadors i professionals interessats en difondre el seu treball. A ells volem agrair efusivament la seua col·laboració en aquestes pàgines, així com animar-los a que ho segueixin fent en el futur.

Durant aquests deu primers anys de marxa, hem tractat amb totes les nostres forces d'aportar el nostre òbol allà on el patrimoni arqueològic i històric de l'illa ha pogut necessitar-nos. A les editorials hem manifestat les nostres opinions, preocupacions, alegries i tristeses. Hem tractat d'analitzar de la manera més rigorosament possible les diverses actuacions vinculades al patrimoni que han succeït en aquests darrers anys. El nostre objectiu per als propers anys continuarà amb aquesta línia de treball procurant millorar en tot allò on us haguem pogut defraudar.

El balanç dels esdeveniments relacionats amb el patrimoni històricoartístic d'enguany ha estat prou fructífer en quant a actuacions vinculades a la conservació del nostre passat i de les quals tractarem de fer-nos ressò. Com ja hem assenyalat en editorials anteriors, no seria lícit manifestar-nos únicament quan les coses no marxen bé, cal fer-ho també quan les actuacions de les administracions semblen anar per al bon camí. Enguany hem pogut veure com les nombroses intervencions arqueològiques realitzades, com per exemple, en el seguiment de les obres d'ampliació de la carretera de Sant Miquel, les dutes a terme als terrenys on s'està construint el nou hospital, o les intervencions practicades al casc històric de Vila, han anat acompanyades d'un exhaustiu control arqueològic que ha permès documentar totes les restes que s'han anat posant al descobert.

D'altra banda, el Consell Insular d'Eivissa ha arribat a un acord per a la compra de la península de Sa Caleta (a Sant Josep de sa Talaia), on es troben les restes del poblat fenici, declarades Patrimoni de la Humanitat. També hem sabut que un dels objectius és, a més, recuperar

les restes arqueològiques que es troben fora del perímetre de la tanca, així com rehabilitar les antigues instal·lacions militars situades als seus voltants. Una bona manera de posar en valor un jaciment que sens dubte ho mereix.

I, encara que la nostra alegria és manifesta, al igual que va ocórrer amb la compra del solar del barri de Sa Capelleta, dons són cada vegada més els enclavaments que les institucions adquireixen i conserven, seguim esperant un major interès en altres jaciments arqueològics també declarats Patrimoni de la Humanitat. És el cas de la Necròpolis del Puig des Molins, considerada com la necròpolis púnica millor conservada del Mediterrani occidental i una de les necròpolis d'època antiga amb una seqüència d'ocupació més llarga. No és la primera vegada, ni serà l'última, que des d'aquesta editorial reclamem una major col·laboració per aconseguir el correcte manteniment d'aquest espai. La titularitat és cert que pertany al Ministeri de Cultura, igual que la gestió correspon al Govern de les Illes Balears, però també és cert que aquest va transferir al Consell Insular d'Eivissa els mitjans i competències en matèria de Patrimoni. De la mateixa manera, totes aquestes administracions són presents al Consorci de Patrimoni de la Humanitat i totes elles juntes haurien de trobar els mitjans per aconseguir un adequat manteniment i revaloració del jaciment que, en qualsevol cas, ens pertany a tots per igual.

Actualment s'està duent a terme un projecte d'inversió que planeja solucionar alguns dels seus problemes històrics (adequació dels hipogeus visitables, de l'alqueria islàmica i de l'antiga zona militar). Si més no, venim trobant a faltar una actuació global a la totalitat de la necròpolis (que disposa de més de 50.000 metres quadrats) que ens permeti la seva visita i poder gaudir de la rellevància que realment mereix.

Tanmateix, altres problemes semblen que hauran de seguir esperant. No sembla clar que al 2011 es pugui procedir al muntatge de l'exposició permanent del Museu Monogràfic del Puig des Molins. Les prioritats d'inversió de la Direcció General de Belles Arts a les Illes Balears sembla que van cap a una altra direcció. Sabem de les moltes dificultats que hi ha hagut perquè finalitzin les obres d'adequació de l'edifici, i ara que ja es troben completament acabades, no entenem –si és un problema econòmic o de mitjans– la manca de previsió per al pagament de les despeses que puguin derivar-se del muntatge de l'exposició permanent de les importantíssimes col·leccions que es troben als magatzems del museu. Ens sembla ben absurd, i tota una injustícia per al poble d'Eivissa, que no es procedeixi de manera immediata al muntatge de l'exposició i que el Museu no pugui obrir les seves portes després de tants anys tancat.

PER MEMÒRIA

Joan Roman i Calbet

CENTENARI DE LA MORT DE JOAN ROMAN I CALBET (1849-1910)

Joan Roman i Calbet, neix el 13 de març de 1849, al núm. 8 del carrer de Santa Maria de Dalt Vila. Va ser l'únic fill del matrimoni d'Eugeni Roman Guinard i de Josepa Calbet Juan. Des de molt petit va ser enviat a estudiar intern al Col·legi dels Pares Escolapis de València, i posteriorment al Col·legi Mont-Sió de Palma. Va tornar a Eivissa i va estudiar al Seminari, finalitzant els estudis de batxillerat al Col·legi de Segona Ensenyança el 1869. Va marxar a Madrid per a estudiar Dret a la Universitat Central i, després va passar a la Universitat

de Barcelona on es va llicenciar en Dret en l'any 1872.

Durant la seva època universitària, Joan Roman va col·laborar en periòdics i revistes de l'època, entre d'altres a la *Revista General de Legislación y Jurisprudencia* de Madrid i a *La Publicidad* de Barcelona. Va fundar i dirigir, en la Ciutat Comtal, *L'Enciclopèdia*, revista quinzenal de filosofia, literatura, ciències i arts. Va escriure també al diari *La Vanguardia*, així com a altres publicacions. Acabada la seva Llicenciatura, i després de fer unes pràctiques de passantia, va tornar a Eivissa per a exercir d'advocat.

Va ser Professor del Col·legi Municipal de Segona Ensenyança d'Eivissa, impartint classes tan alienes a la seva formació universitària com Física i Química, Història Natural o Fisiologia i Higiene, entre els anys 1874 i 1877. A l'empara de la família Calbet, molt influent a la societat eivissenca, va ingressar en el Partit Lliberal, presentant-se a les eleccions municipals de 1877. Va resultar elegit regidor de l'Ajuntament d'Eivissa i designat, per R.O. de 17 de desembre del mateix any, Batlle-President de la Corporació fins l'1 de juliol de 1879, encara que va continuar com a regidor fins el 1881. Posteriorment, abandonada l'activitat municipal, es va dedicar plenament a l'exercici de la seva professió d'advocat.

En 1883 es va casar amb Vicenta Ferrer i Wallis filla de l'advocat Josep Ferrer Oliver, de família molt coneguda i de bona posició econòmica. El matrimoni va tenir cinc fills: Josefina l'any 1886, Carlos el 1887—qui també es dedicaria a la política i a l'arqueologia i seria director del Museu Arqueològic d'Eivissa—, Vicenta el 1889, Eugeni el 1891 i Joana el 1895.

L'any 1895 va tornar a ser regidor municipal, però en aquest cas com a membre del partit Conservador, del qual en va ser candidat a Diputat a les eleccions de 1896, les quals no va guanyar per l'escàs marge de 89 vots. Va ser designat Jutge Municipal al llarg de diferents anys en els que també va exercir com a Jutge de Primera Instància

i Instrucció del partit d'Eivissa en diverses ocasions. El 1888 es crearen les delegacions subalternes d'Hisenda, i Joan Roman va ser nomenat Administrador de la d'Eivissa.

L'any 1901, Joan Roman es va tornar a presentar a diputat pel partit Lliberal. Però, encara que se'l va declarar guanyador i va prendre possessió de la seva acta de diputat el 2 de juny, la seva candidatura va ser impugnada, per la qual cosa va causar baixa el 9 d'abril de 1902, convocant-se una nova elecció pel seu districte per mitjà del Decret de 22 de novembre de 1902. Les eleccions que havien de tenir lloc el 14 de desembre es varen realitzar el 21 del mateix mes, guanyant Roman per l'abandó del seu rival, el conservador Lluís Tur. Però al mes de març es dissolgueren les Corts i a les eleccions convocades el 23 d'abril de 1903 el guanyador, aquesta vegada, va ser el seu opositor Lluís Tur. Joan Roman no va tornar a presentar-se a cap altra elecció, deixant el camp lliure al polític lliberal Cipriano Garijo, el qual les va guanyar el 1905 i va a tornar a representar a Eivissa per enèsima vegada.

Roman i Calbet també es va dedicar a l'agricultura, ocupant-se de les propietats de la seva esposa, introduint moderns sistemes de cultiu i noves varietats de fruiters, que va desenvolupar a la finca familiar de *s'Hort de sa Fruita*, al pla de Vila, i a la de *Fruitera*, a Santa Gertrudis, on encara són visibles l'enorme safareig que va construir –el més gran i profund de l'illa d'Eivissa– i una sèquia de més d'un metre de fondària. Aquest projecte tenia com a propòsit poder desviar en el seu profit, tot emparant-se en la nova legislació d'aigües, part del torrent de sa Llavanera, que llavors desguassava ininterrompudament les seves aigües al port d'Eivissa.

L'altra gran afició de Roman i Calbet, ja des de la seva joventut, va ser l'arqueologia. L'interessava, de manera particular, la numismàtica, atesa la facilitat amb la que, en aquells temps, era possible a Eivissa reunir una important col·lecció de moneda antiga, només amb les innombrables encunyacions de la seca púnicoebusitana. Gràcies a la seva sòlida formació en llengües clàssiques, sobretot en llatí, també es va interessar per l'epigrafia que, juntament amb la numismàtica, varen ser les matèries que més varen atreure el seu interès.

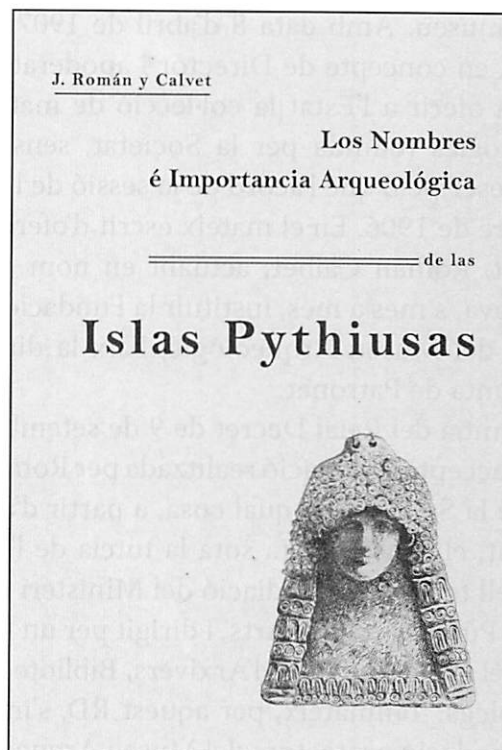
Va alternar la seva residència a Barcelona, Madrid i Eivissa aprofitant les seves estades per a anar reunint quants materials arqueològics arribaven a les seves mans. Quan va transcendir entre els seus familiar, amics i clients l'interès de Roman pels objectes arqueològics, la seva col·lecció va augmentar considerablement, com a conseqüència d'obsequis i compres. Fou d'aquesta manera com en pocs anys va reunir un bon nombre de ceràmiques, tresorets i monedes, i la seva col·lecció arqueològica va convertir-se en la més important de les Pitiüses.

El gran volum de moneda que es trobava a Eivissa amb la representació de Bes en ambdues o en una cara, va conduir Roman i Calbet a la convicció de que era a Eivissa on aquestes monedes havien estat encunyades, tesi ja apuntada per Fidel Fita, i que va defensar en contra de l'opinió sostinguda pel numismàtic Alvaro Campaner que, en les seves obres més importants *"Apuntes para la formación de un Catálogo Numismático español"* (1857), *"Numismática Balear"* (1879) o *"Indicador manual de la Numismática Española"* (1891), proposava una procedència mallorquina o menorquina per a aquestes, encara que posteriorment va reconèixer el seu error.

Una vegada que es va constituir la Societat Arqueològica Ebusitana (SAE), el 17 de setembre de 1903, la Junta directiva es va dirigir a Roman sol·licitant la seva col·laboració i el dipòsit de la seva col·lecció al Museu que pensaven crear. Roman va respondre amb entusiasme que podien comptar amb ell, i els va animar a crear un museu arqueològic en el que ell dipositaria la seva col·lecció, demanant-los que evitessin la sortida de materials arqueològics fora de l'illa. La SAE necessitava com a Director una persona de prestigi i de bona posició social, encara que fos a títol nominal. Per aquest motiu se li va oferir el càrrec a Juan Calbet i Juan, persona acomodada i aficionada a la numismàtica. Quan el 23 d'octubre es va declarar solemnement constituïda la societat, Juan Calbet, va declinar l'honor i no va arribar a possessionar-se del càrrec, excusant-se en la seva avançada edat, per la qual cosa es va pensar en el seu nebot, Joan Roman i Calbet, el qual va acceptar el càrrec, amb la condició que Arturo Pérez-Cabrero dirigís els treballs d'arqueologia, essent anomenat Director

de la SAE a la Junta General del 25 de gener de 1904.

La situació econòmica de Joan Roman era modesta, però no la de la seva esposa, Vicenta Ferrer, que era acabalada, sobretot arran del que havia heretat de la seva germana Pepita, vídua del coronel Arajol, qui, en morir, la va deixar en bona posició econòmica; a més, la senyora Ferrer va ser guanyadora d'un premi de la Loteria Nacional de 20.000 pessetes. Aquesta circumstància li va permetre convertir-se en el gran mecenes de la SAE quan la institució es va trobar en una situació econòmica molt delicada, fins el punt de que es va pensar en la seva dissolució. Afortunadament, Roman solucionarà aquesta greu situació fent-se càrrec de les despeses dels dos jornalers que des de 1903 treballaven a les excavacions que dirigia Pérez-Cabrero. D'aquesta manera, a partir de 1905, les excavacions que es realitzaren a diferents punts de l'illa, varen ser sufragades per Roman i Calbet, el qual dipositava una part dels objectes trobats en les excavacions al Museu de la Societat i altres peces al seu propi domicili, mogut per l'interès de poder recollir en una obra les troballes realitzades a les Pitiüses. Aquesta publicació, *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas*, va ser lliurada a la tipografia "L'Avenç" de Barcelona l'any 1906, i va sortir al carrer al 1907, constituint la primera publicació sobre l'arqueologia d'Eivissa i Formentera, i el primer assaig de reconstrucció de l'Antiguitat pitiüsa partint de les dades de les fonts antigues contrastades amb les troballes arqueològiques que s'havien realitzat en els anys anteriors. La seva aparició va tenir un gran impacte ja que va ser remesa a universitats i centres culturals estrangers, i va posar a l'abast dels investigadors de l'època els materials arqueològics exhumats als jaciments pitiüsos, cosa que li va permetre donar-se a conèixer com a historiador i arqueòleg als congressos arqueològics de Berlín (1908) i del Caire (1909), als quals va assistir en representació de la SAE. Les conferències impartides a diferents centres culturals com l'Ateneu de Madrid o la Reial Acadèmia d'Història, van ajudar a augmentar la seva fama, donant-li un reconeixement que va fer que l'Ajuntament d'Eivissa l'anomenés Fill Il·lustre i li dedicés un carrer a Dalt Vila.

Portada del llibre "Los nombres é Importancia Arqueológica de las Islas Pythiusas".

Roman Calbet, era conscient de les limitacions de la SAE, i per aquest motiu estava interessat en aconseguir que la col·lecció reunida per l'entitat, que era la base de la incipient institució museística, tingués una estabilitat en el temps. Però, atesos els problemes econòmics de la societat, aquesta estabilitat només s'assoliria posant la col·lecció sota la tutela de l'Estat. D'altra banda, Roman, que tenia part de la seva col·lecció privada dipositada en el Museu de l'associació, només faria cessió en propietat dels mateixos i lliurament dels que tenia al seu propi domicili, sempre que, per mitjà de donació expressa, el Museu de la SAE passés a ser propietat de l'Estat. Davant d'aquesta situació i per tal d'evitar la disgregació de la col·lecció en cas de dissolució de la SAE, a proposta del director i malgrat les reticències d'alguns socis que veien perillar el seu control sobre l'entitat, la Junta Directiva, en sessió d'11 de desembre de 1906, va acordar apoderar a Roman Calbet perquè iniciés els tràmits per cedir la col·lecció del Museu de l'associació a l'Estat, sempre i quan aquest es fes responsable del seu funcionament i manteniment, i amb l'única condició de que no sortissin mai d'Eivissa els objectes que anaven a constituir

el nou museu. Amb data 8 d'abril de 1907, Joan Roman, en concepte de Director i apoderat de la SAE, va oferir a l'Estat la col·lecció de materials arqueològics reunida per la Societat, sense cap altra prescripció que l'acord de la sessió de l'11 de setembre de 1906. En el mateix escrit d'ofertament a l'Estat, Roman Calbet, actuant en nom propi, proposava, a més a més, instituir la Fundació Protectora del Museu Arqueològic, baix la direcció d'una Junta de Patronat.

Per mitjà del Reial Decret de 9 de setembre de 1907, s'acceptà la donació realitzada per Roman en nom de la SAE, per la qual cosa, a partir d'aquell moment, el Museu resta sota la tutela de l'Estat, en aquell temps per mediació del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, i dirigit per un funcionari del Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs. Tanmateix, per aquest RD, s'institueix la Fundació protectora del Museu Arqueològic d'Eivissa, que es va constituir el 8 de desembre del mateix any, la qual estava formada per vuit membres: un representant del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, un altre de la Real Acadèmia de la Història, un tercer de l'Ajuntament d'Eivissa, el quart elegit per l'Ajuntament de Formentera i la resta dels ajuntaments forans, el cinquè anomenat per la Comissió Provincial de Monuments de les Illes Balears i els tres restants en representació de Roman i Calbet. Entre les funcions de la Junta estava dirigir les excavacions a la necròpolis del Puig des Molins i a d'altres jaciments a les illes, redactar el llibre diari de les excavacions i de les troballes que poguessin produir-se, intentar l'adquisició de materials arqueològics i procurar que no sortissin de les illes, així com proposar el Conservador del Museu que seria nomenat pel Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts.

La creació, a petició de Roman i Calbet, d'una Fundació Protectora del Museu, el nul protagonisme de la Societat a la Junta de Patronat del Museu i la forma en que tot això va ser dut a terme, no va ser ben vista per tots els socis, que es van reunir en assemblea general l'1 d'octubre de 1907, a instàncies de D. Enrique Fajarnés. Aquest va mostrar la seva disconformitat amb la conducta de la Junta Directiva que, sota el seu punt de vista, havia actuat de forma no reglamentària, i contra el Director per haver-se extralimitat en

les seves funcions. La major crítica es centrava en l'absència de la SAE en la composició de la Junta Protectora del Museu, mentre que Roman, de dotze membres, en tenia la representació de tres. L'assemblea general va reconèixer que l'actuació de Roman havia estat correcta en la tramitació de la cessió del Museu, però va acordar per unanimitat sol·licitar la representació de la SAE en la futura Junta de Patronat del Museu Arqueològic. Malgrat això, la nova situació plantejada tampoc no va ser acceptada per tots els membres de la SAE, i els seus adversaris polítics ho aprofitaren per aconseguir que en la Junta General de 31 de desembre de 1909, s'acordés no renovar-lo en la direcció "per no residir permanentment a Eivissa" –quan no ho havia fet mai al llarg del seu mandat–, i anomenar-lo Director Honorari de la SAE. Per a substituir a Roman, acordaren designar a Bartomeu Ramon Capmany com a nou Director de l'entitat.

Roman i Calbet, va tenir notícia de la seva substitució com a Director de la SAE pels respectius telegrams que li varen remetre Isidor Macabich i Jacinto Aquerza, dos dels seus representants en la Junta de Patronat del Museu. El disgust que li va provocar la notícia, li va causar un infart fulminant del que va morir el mateix 4 de gener de 1910. A partir d'aquest moment, es va crear un clima d'enfrontament entre la Societat i la família de Roman, el qual es va agreujar encara més quan la Junta de Patronat va reclamar als seus hereus el lliurament dels materials arqueològics que estaven en les seves mans. El silenci per part de la família d'en Roman i Calbet a les reclamacions de la Junta, va provocar que s'iniciés un plet que no finalitzaria fins l'arribada de Carles Roman i Ferrer, fill del difunt, com a Director del Museu Arqueològic d'Eivissa.

Jordi H. Fernández Gómez

1810: REVOLTA DE LA GENT DEL CAMP A L'ILLA D'EIVISSA

Els aixecaments de la gent del camp de l'illa d'Eivissa contra la ciutat foren habituals des de finals del segle XVIII i a principis del segle XIX, si bé n'existiren d'anteriors. En línies generals, la seva causa eren les queixes dels pobladors del camp contra les recaptacions d'impostos, o d'altres temes semblants. La mateixa tradició popular ha conservat cançons on es recull aquesta imatge que els del camp tenien dels de la ciutat. I, al contrari, existeixen documents on els ciutadans consideraven als pagesos una gent que no volien treballar més que allò que fos estrictament imprescindible per viure. Al llarg de la Guerra amb el Francès (1808-1814), també es donaren fets d'aquests tipus, com el que tengué lloc el maig de 1810. D'ell en tenim una informació més aviat escassa, i que es limita a unes poques referències a uns documents oficials contemporanis. Segons sembla, els fets s'iniciaren amb un aixecament de la gent del camp, per causes que ens són desconegudes, però que devia tenir relació directa amb les recaptacions d'impostos, molt habituals per mor de la situació de guerra que es vivia a aquells moments. El governador fa referència a què els pagesos volien imposar les seves pretensions a les autoritats. Per aquest motiu, decidí actuar, emprant per això les forces que tenia, i demanant ajut al Comandant de Marina. Ben aviat, seguint les ordres rebudes, Antoni Riquer i Arabí (conegut com a corsari per l'apressament que realitzà l'1 de juny de 1806 del vaixell *Felicity*), que era en aquells moments alféres de fragata, junt amb d'altres, es va fer càrrec de la Porta de sa Creu (entrada a la Marina des del camp). Al mateix temps, rebé ordres de preparar la polacra de Manuel Valarino i el xabec d'Antoni Garcia, per a poder fer front a un possible atac dels pagesos. En no existir més que aquestes referències, cal pensar que el possible atac de la gent del camp del que parlaven els documents no s'arribà a

Antoni Riquer

produir mai. Això no comportà, de tota manera, una pacificació del món rural, perquè els aixecaments pagesos continuaren fins a mitjans del mateix segle XIX.

Ernest Prats

NUEVAS EVIDENCIAS del culto a BAAL HAMMON EN 'Ybšm

Juan José Marí Casanova

Ilustraciones: Lourdes Crespí Gamundi

RESUM: L'aparició de dues terracotes representant el déu feniciopúnic *Baal Hammon* afirma l'existència de la deïtat a l'ideari religiós punicoebusità, alhora que concedeix la possibilitat d'efectuar una revisió del registre arqueològic que s'ha recuperat a l'illa d'Eivissa fins al moment, relacionat amb el culte a aquesta divinitat.

SUMMARY: The appearance of two terracotta depicting the Phoenico-Punic god *Baal Hammon* affirms the existence of the deity in the Punic-Ebusitan religious ideology, while granting the possibility of a review of the archaeological record has been recovered on the island of Ibiza in so far, related to the worship to of that divinity.

El conocimiento del controvertido dios fenicio-púnico *Baal Hammon* se encuentra escasamente ilustrado en la isla de Ibiza principalmente por dos motivos: por una parte, como sucede en todo el mundo religioso púnico, a causa del mal conocido culto a dicha divinidad. Y, por otra, debido a los escasos datos que ha suministrado la propia arqueología ebusitana al respecto. En el presente artículo se quiere dar a conocer la aparición de dos fragmentos de terracota, aflorados en sendas excavaciones arqueológicas preventivas llevadas a cabo en la ciudad de Eivissa, que se han relacionado con el *paredros* de *Tinnit*.

Una de las excavaciones se halla ubicada en los alrededores de la urbe, en el barrio de Can Mis-

ses, concretamente en la calle Periodista Antoni Manel García nº5¹. La principal estructura documentada en el yacimiento consistía en un tramo de unos 45 m. del acueducto romano de Ibiza, el cual fue construido por la familia de los *Cornelii*, probablemente a finales del siglo I n.e.² Por otra parte, al sur del canal hidráulico, apareció un pequeño depósito cerámico con una cronología pretérita (III-II a.n.e.), en el que se recuperó una cabeza masculina de terracota (Lám. I, 1/ Lám. II, 1-2).

El segundo hallazgo, sin embargo, se produjo en un área urbana, concretamente en la C/ Joan Planells nº 3³. Este yacimiento se sitúa en una zona del área periurbana de la ciudad en época púnica,

1. Director de la excavación: Juan José Marí Casanova.

2. SÁNCHEZ LEÓN, M^a.L. (1999): "Ebusus, municipio flavio", *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 55, pp. 55-64

3. Directora de la excavación: Glenda Graziani Echávarri.

Lám. 1

donde se ubicaba el barrio industrial alfarero. El yacimiento puso en evidencia la relación entre el límite septentrional de la necrópolis, delimitada por un muro de grandes dimensiones dotado de un acceso, una vía pública y la zona donde se situaban los talleres. Es precisamente junto a esa vía pública donde se halló la cabeza de terracota (Lám. I, 2/ Lám. II, 3-4), en un estrato que amortizaba el espacio y que sirvió de preparación para un pavimento de *opus signinum*. Junto a dicho

estrato, datado en torno al cambio de era, se hallaron numerosos objetos de naturaleza cultural pertenecientes a diferentes épocas, tales como dos inscripciones púnicas, fragmentos de esculturas en mármol y otras terracotas, recuperadas en un basurero que amortizaba la vía pública y, probablemente, el acceso al recinto sagrado de la necrópolis.

La cabeza aflorada en Can Misses, que conserva una altura máxima de 8'7 cm., representa a un varón barbado con una diadema colocada sobre los cabellos por encima de la frente. Dada su cronología (III-II a.n.e.), se enmarcaría en un periodo en el que la coroplastia púnico-ebusitana entraba en una fase de decadencia, ya que la producción caía muy sensiblemente⁴, mientras que, a su vez, la estilística de carácter helenizante estaba completamente asentada⁵. Con esas características morfológicas hallamos un paralelo en el *Corpus de Terracotas de Ibiza* de Almagro Gorbea (Lám. CCVI, 5). Pese a que en ese caso presenta un *lebbade* como tocado, el estilo y los rasgos faciales son similares a la pieza recuperada en Can Misses y, por otra parte, corresponden a un tipo de cabeza frecuente dentro de la coroplastia púnica de época tardía⁶.

El hallazgo de Joan Planells nº 3 consiste, asimismo, en una cabeza masculina barbada que, en este caso, conserva una altura de 9'1 cm. Presenta un tocado fragmentado -tal vez los restos de un penacho de plumas- por debajo del cual asoman cabellos que reposan sobre la frente. Sus características de estilo, al igual que en el caso anterior, son helenizantes. El hallazgo se produjo en un contexto arqueológico con una cronología *ante quem* de cambio de era y, además, su morfología se puede asimilar a la famosa escultura de *Baal-Hammon* del santuario de Thinissut, la cual, pese algunas opiniones en contra, se ha datado en el

4. ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Corpus de las terracotas de Ibiza*, Biblioteca Praehistorica Hispana, XVIII, pp. 318-324.

5. La corriente helenizante llega a las colonias púnicas occidentales a partir del siglo V a.n.e., SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (1992): "Coroplastia fenicio-púnica", *Producciones artesanales fenicio-púnicas. VI Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Ibiza 1991)*, T.M.A.I. nº 27, Ibiza, pp. 11-28.

6. ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Op. cit.*, pp. 275-276.

siglo I a.n.e.⁷ Es decir, estaríamos, probablemente, ante una terracota cronológicamente enmarcada en la fase final de la coroplastia ebusitana, una fase que coincidiría con el ocaso del helenismo y los comienzos de la romanización. Las terracotas, en ese momento, aparte de perder calidad decaen en su volumen de producción hasta desaparecer por completo ante la nueva ideología y el *modus vivendi* romanos⁸.

Baal Hammon, divinidad principal del panteón de Cartago, *paredros* de *Tinnit*, fue interpretado en la cultura greco-romana como el dios Cronos-Saturno, subrayando así el carácter ancestral de la divinidad. Por otra parte, existen divergencias entre los investigadores sobre la etimología del epíteto *Hammon*. Así, se ha interpretado como altar de los perfumes, del Amanus, o Ammon egipcio, entre otros. Sin embargo, para P. Xella, cuya acepción es la más aceptada en la actualidad, dicho epíteto alude al pequeño edículo, *naiskos* o baldaquino que contiene la imagen del dios⁹, representado frecuentemente en las estelas púnicas.

Baal Hammon, documentado en Oriente, ya en el siglo IX a.n.e., como un dios ancestral y tradicional, ligado a la casa real y protector personal del soberano, en Occidente tuvo una mayor difusión y asumió otra serie de atributos. Así, su función más conocida es la de "Señor", junto a *Tinnit*, del *tophet*, el recinto sacro que ha suscitado cierta polémica desde que, en los años 20 del siglo pasado, se relacionase la existencia de unos recintos en los que aparecían abundantes incineraciones infantiles, acompañadas de cremaciones de animales, con las noticias contenidas en la

Biblia y en la tradición literaria greco-latina que narran la supuesta práctica de sacrificios infantiles en la civilización fenicio-púnica. No obstante, en la actualidad se acepta mayoritariamente la existencia del *tophet* como la expresión material de la celebración de unos ritos de carácter iniciático, dedicados a los neonatos que aún no habían pasado a formar parte de la sociedad púnica, de pleno derecho, antes de su muerte¹⁰. Así, en lugar de estar frente a una divinidad que exige sacrificios cruentos, nos hallamos ante un dios benévolo y protector al que los devotos consagraban sus hijos, bien por la celebración de ciertos ritos de iniciación, de súplica por un nuevo hijo o por la salud de los neonatos¹¹. Por otra parte, a diferencia de la relación con la casa real documentada en Oriente, pasaría a ser un dios adorado tanto en el *tophet* como en ambientes domésticos. Representaría una religiosidad íntima, en oposición a la exuberancia de *Melqart*¹². En Occidente, pues, el dios sufre un proceso evolutivo que no implica un cambio sustancial en su personalidad de fondo. Para los púnicos representa sus orígenes, estableciéndose como garante de las tradiciones y de valores elementales como la familia y la descendencia¹³. En definitiva, parece mantener el carácter ancestral y tradicional que, probablemente, relaciona la civilización púnica con las tradiciones culturales de la madre patria¹⁴.

En cuanto a la iconografía antropomórfica de la divinidad, es representado como un dios anciano (*senex*, *geron*) y venerable, como un sabio con barba y, en ocasiones, remarcando su carácter regio, entronizado entre esfinges¹⁵. Aparece tocado con *lebbade*, diadema o corona de plumas

7. ZUCCA, R., (2004): "Un artifex di Pheradi Maius? A proposito di una scultura fittile del santuario di Thinnisut", *Gerión* 22, pp. 355-366.
8. ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Op. cit.*, pp. 322-324.
9. XELLA, P. (1991): *Baal Hammon. Recherches sur l'identité et l'histoire d'un dieu phénico-punique, Contributi alla Storia della Religione Fenicio-punica I*, Collezione di Studi Fenici 32, Roma, pp 169-177.
10. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1995): "El ritual del tofet: ¿Sacrificio infantil o ritual iniciático?", *La problemática del infanticidio en las sociedades fenicio-púnicas, IX Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Ibiza, 1994)*, T.M.A.I. n° 35, Ibiza, pp. 55-63.
11. MOSCATI, S., RIBICHINI, S. (1991): "Il sacrificio dei bambini: un aggiornamento", *Accademia Nazionale dei Lincei, Quaderno n° 266*, Roma, pp. 27-31.
12. MARÍN CEBALLOS, M.C.(1992): "Baal Hammon. Anotaciones a una obra reciente.", *Habis*, 23, p.14.
13. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1999): "Los dioses de la Cartago Púnica", *De Oriente a Occidente: Los dioses fenicios en las colonias occidentales, XII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica*, T.M.A.I. n° 43, Ibiza, pp. 72.
14. XELLA, P. (1991): *Op. cit.*, pp 233-234.
15. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1999): *Op. cit.*, p.72.

y cubierto por un *himation*. En la mano izquierda puede llevar un hacha doble, un rayo o una maza, símbolo de poder relacionado con su ancestral carácter guerrero¹⁶, mientras que la derecha aparece levantada en señal de paz o de salutación. En el pecho lleva un colgante con el disco solar encerrado por el creciente lunar, que viene a definir la naturaleza celeste de la divinidad¹⁷. Finalmente, cabe mencionar que, con frecuencia, su figura aparece enmarcada por un templete o *naikos*, precisamente el *hammon* que le caracteriza y del que es titular¹⁸.

La existencia de un culto a *Baal Hammon* en la isla de Ibiza ha sido atestiguada en diferentes ocasiones. Así, en primer lugar, una referencia epigráfica en una estela confirma la presencia del culto a este dios en 'Ybšm. Ésta fue hallada en Sainte-Marie de Cartago y estaba dedicada a Tanit y Baal por un habitante de Ibiza¹⁹. Además, existe otro testimonio epigráfico, en este caso aparecido en la propia isla (*Ca na Rafala*), en el que la inscripción, pese a estar incompleta, sugiere la existencia de un *tophet*²⁰. J. Ferron atribuía a *Baal Hammon* el personaje que se muestra en dicha estela²¹, sin embargo, Almagro Gorbea²² y Marín Ceballos²³ refutaron esta apreciación. No obstante, dada la nueva interpretación del epíteto *hammon* propuesta por Xella, existe la posibilidad que se trate de una representación del dios. En este sentido, el

individuo de la estela es mostrado en el interior de un *hammon*, la problemática de esta hipótesis radica en que el *hammon* no era exclusivo de la deidad titular del panteón cartaginés²⁴. En la estela de *ca na Rafala* aparece representado un varón de pie, barbado, vestido con túnica, con la mano izquierda sobre el pecho sosteniendo una banda ancha que le cae hasta las rodillas y con la mano derecha levantada en gesto de paz o salutación. Esta iconografía podría atribuirse a *Baal Hammon* con algunas reservas, puesto que no muestra ningún aspecto distintivo de la divinidad.

Por otra parte, la coroplastia ebusitana también presenta algunas piezas relacionadas con la divinidad tutelar del panteón cartaginés. En este sentido destacan dos figuras, entronizadas entre esfinges, aparecidas en la necrópolis del *Puig des Molins*²⁵. Al mismo yacimiento pertenecen otras dos terracotas, representando a sendos varones, de pie, con barba y gesto de salutación, atribuidas a este dios por algunos autores²⁶. Sin embargo, ninguna de estas representaciones tendría unas características estilísticas y cronológicas similares a las piezas expuestas en el presente trabajo.

La arqueología ebusitana, por último, ha suministrado representaciones de *Baal* plasmadas sobre escarabeos. Así, la glíptica ha proporcionado una docena de ejemplares²⁷ atribuidos a la iconografía antropomórfica de la divinidad. En dos de

16. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1979-1980): "Documentos para el estudio de la religión fénico-púnica en la Península Ibérica, II: Deidades Masculinas", *Habis*, 10-11, pp. 219-223.
17. SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (1987): *Las terracotas figuradas de la Ibiza púnica*, Consiglio Nazionale de le Ricerche, Istituto per la civiltà fenicia e púnica, Roma, pp. 57-61.
18. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1998): *Op. cit.*, p.72.
19. VENY, C. (1965): *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Madrid-Roma, CSIC, pp. 237-238.
20. FERNÁNDEZ, J.H. (1975): "Los dioses de la Ibiza Cartaginesa", *Rev. Eivissa*, 7, p. 35.
21. FERRON, J. (1969): "Las inscripciones votivas de la Plaqueta de 'Es. Cuyram' (Ibiza)", *Trabajos de Prehistoria*, XXVI, p. 304
22. ALMAGRO GORBEA, M.J. (1967): "Excavaciones Arqueológicas en Ibiza", *EAE* n° 56, pp. 5 ss.
23. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1981): "Ibiza, encrucijada mediterránea. El panteón cartaginés", *L'homme méditerranéen et la mer. Troisième Congrès International d'Etude des Cultures de la Méditerranée Occidentale*, Jerba, Tunisie, II, pp. 103-104.
24. MARÍN CEBALLOS, M.C. (1992): *Op.cit.*, pp. 13-14.
25. Piezas publicadas en numerosísimas ocasiones, por ejemplo: ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Op. cit.*, (L. LXXXVII, 1-2); FERNÁNDEZ, J.H. (1975): *Op. cit.* F.10 y F.11; SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (1987): *Op. cit.*, (L. I, 1); MARÍN CEBALLOS, M.C. (1999): *Op. cit.* (L. II, 2).
26. SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (1987): *Op. cit.*, (L.III, 3-4); Terracotas publicadas en otras monografías sin ser atribuidas a Baal: TARRADELL, M. (1975): *Terracotas púnicas de Ibiza*, Ed. G. Gili, Barcelona, (F. 27-28-29-30); ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Op. cit.*, (L. LXXVII, 1-2).
27. BOARDMAN, J. (1984): *Escarabeos de piedra procedentes de Ibiza*, Catálogos y monografías del Museo Arqueológico Nacional, 8, Madrid (n° 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73); FERNÁNDEZ, J.H, PADRÓ, J. (1982): *Escarabeos del Museo Arqueológico de Ibiza*, T.M.A.I. n° 7, Madrid, (n° 41); ROMÁN FERRER, C. (1913): *Antigüedades Ebusitanas*, Tipografía la Academia, Barcelona, (L. C, centro lin. 1).

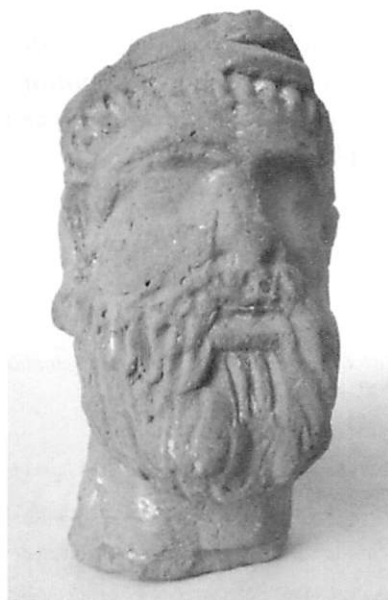
1

2

3

4

Lám. 2

ellos el dios es representado con cabeza de toro, el primero con *Baal*, tipo *smitting-god*, castigando a un enemigo²⁸ y el segundo entronizado²⁹, mientras que en el resto de casos la divinidad es representada de pie o entronizada, siempre de perfil y con barba. En cuanto al tocado, exceptuando un caso en el que no es posible asegurar la presencia del mismo³⁰, en el resto de escarabeos *Baal* porta sobre su cabeza una tiara de estilo fenicio. Hay que resaltar que, en su mayoría, la cronología de estos materiales es muy anterior a la de las terracotas que nos atañen.

Finalmente, cabe hacer mención a la controversia existente respecto a la presencia de un santuario dedicado a *Baal Hammon* en la isla de Ibiza. La Sociedad Arqueológica Ebusitana, a principios del siglo XX, realizó una campaña de excavaciones arqueológicas en *Puig den Valls*, monte situado en la periferia de la ciudad de Ibiza. Según la interpretación consignada en la época, en ese enclave se localizó un templo subterráneo³¹ que, por la tipología de los materiales recuperados en su interior, estaría dedicado a *Baal Hammon*³². Entre dichos materiales, además de diversos fragmentos de cabezas, extremidades y torsos, en su mayoría masculinos, aparecieron algunos vasos acabados en forma de carnero con cuernos³³ y una cabeza masculina que porta un casco con dos cuernos indicados³⁴. La existencia de este san-

tuario, sin embargo, ha sido puesta en duda por algunos autores³⁵, si bien distintos investigadores han aceptado esa ubicación³⁶. En este sentido, la monumental obra de Le Glay³⁷ sobre Saturno Africano, dios romano-púnico que, con toda evidencia, es el sucesor de *Baal Hammon*, ofrece un dato que apoyaría la segunda vía. En su obra, Le Glay expone gran cantidad de santuarios dedicados a Saturno, coincidentes con los lugares consagrados a *Baal Hammon*, por lo que muestra una continuidad reflejada en los lugares de culto, que siempre se ubicaron en zonas elevadas y extra urbanas. Esas son las características del *Puig den Valls*, con lo que la posibilidad de la existencia de un santuario dedicado a *Baal Hammon* en ese emplazamiento cobra un mayor sentido.

El hallazgo de las terracotas expuestas en este artículo abre nuevas posibilidades a una revisión de los ámbitos cultuales del dios *Baal Hammon* en Ibiza. Este hecho podría abonar la posibilidad de una mayor difusión del culto a dicha divinidad en la sociedad púnico-ebusitana. La comprensión del papel de la figura de *Baal Hammon* en la sociedad de 'Ybšm se encuentra en una fase de desconocimiento que no implica que su importancia se viese relegada al recinto del *tophet* y a ser el paredro de *Tinnit*, sino, más bien, que los datos que disponemos en la actualidad no nos permiten conocer en profundidad el verdadero alcance del culto a dicha divinidad.

28. Sobre este extraordinario ejemplar: CULICAN, W. (1976): "Baal on an Ibiza Gem", *RStudFen*, 4, pp. 57-68; FERNÁNDEZ, J.H., PADRÓ, J. (1982): *Op. cit.*, pp. 113-116, (n° 40); GUBEL, E. (1986): "The Iconography of the Ibiza Gem MAI 3650 reconsidered", *Los fenicios en la Península Ibérica*, II, Barcelona, pp. 111-118.

29. ROMÁN FERRER, C. (1913): *Op. cit.*, (L. C, centro lin. 1).

30. Este escarabeo fue atribuido con reservas a *Baal*: FERNÁNDEZ, J.H., PADRÓ, J. (1982): *Op. cit.*, pp. 116-118 y 232, (n° 41); sin embargo, Boardman, sin pronunciarse al respecto, agrupa iconográficamente a la divinidad representada con Horus; BOARDMAN, J. (1984): *Op. cit.*, pp. 34-35 y 82, (n° 10).

31. ROMÁN FERRER, C. (1913): *Op. cit.*, pp. 122-125.

32. ROMÁN CALVET, J. (1906): *Los Nombres é Importancia Arqueológica de las Islas Pythiusas*, Reedición (2010), Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, pp. 26-27.

33. ROMÁN CALVET, J. (1906): *Op. cit.*, L. XI, 3; L. XVIII, 10-11-12-18; L. XXXI, 5-6.

34. ROMÁN CALVET, J. (1906): *Op. cit.*, L. XVIII, 2.

35. Por ejemplo: ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Op. cit.*, pp. 38-39; FERNÁNDEZ, J.H. (1975): *Op. cit.*, pp. 36.

36. Por ejemplo: PLANELLS FERRER, A. (1970): *El culto a Tanit en Ebyso*, Barcelona, pp. 82-83; SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (1987): *Op. cit.*, p. 10.

37. LE GLAY, M. (1961): *Saturne Africain. Monuments I: Afrique Proconsulaire*, Paris; *Idem*, (1966): *Saturne Africain. Monuments II: Numidie, Maurétanies*, Paris; *Idem*, (1966): *Saturne Africain. Histoire*, Paris.

DESCRIPCIÓ I INTERPRETACIÓ

de les PINTURES de la volta de la Sala Capitular del Convent de SANT VICENT FERRER i SANT JAUME de l'Ordre dels predicadors.

Avui Ajuntament d'Eivissa.

Elena Ruiz Sastre
Directora del MACE

RESUMEN: El edificio popularmente conocido como El Convent, situado en Dalt Vila, se comenzó a construir a finales del siglo XVI para albergar la comunidad de frailes dominicos. Disponemos de fuentes documentales sobre la existencia de una sala profusamente decorada, usada como refectorio. Es posible que en algún momento este espacio tuviera más de un uso compatible o compartido, pero según la organización conventual de la orden de los dominicos, esta sala se correspondería más bien con la Sala Capitular, un espacio jerárquicamente importante después de la iglesia, donde los monjes se reunían para hacer el capítulo. De planta rectangular y bóveda de medio cañón, su importancia queda constatada por la decoración de la bóveda y de las dos lunetas. El artículo nos introduce en la Orden de Predicadores, fundada por Santo Domingo de Guzmán, para continuar con la descripción detallada de estas pinturas y su interpretación iconográfica.

SUMMARY: The building in Dalt Vila commonly known as the 'Convent' (i.e. friary) was begun in the late 16th century to house the community of Dominican friars. Documentary sources exist which attest to the existence of a richly decorated hall, used as a refectory. It is possible that this space was put to some other use, perhaps shared, as according to the typical arrangement of Dominican convents the room corresponds to the chapter house, a space second only in importance to the church itself, where the friars met on a regular basis. Rectangular in plan and with a barrel vault, its importance is evident from the vault's decoration and two end windows. The article begins with an introduction to the Order of Preachers founded by St Dominic of Guzman, and continues with a detailed description of these paintings and their iconographic significance.

PROEMI

Denominam *Sala Capitular* l'espai que per tradició i segons diverses fonts documentals es coneix com a *Refectori*. Sense cap intenció de fer variar la nomenclatura tradicional, el rigor imposa de vegades certes exigències que no haurien de ser incompatibles amb l'esdevenir dels temps i per

tant amb l'ús dels llocs que han estat la causa del seu nom. D'aquesta manera podem ser molt lliures de continuar dient *Refectori* al que en realitat va ser la *Sala Capitular* de l'antic Convent de Sant Vicent Ferrer i Sant Jaume, també popularment anomenat El Convent.

Part de la volta i lluneta nord, amb la part superior pràcticament perduda, on estan representats set monjos dominics, entre ells Sant Domingo amb el gosset.

El llibre del dominic Vicent Ferrer i Canals, prior del convent el 1767, recull que aquest espai va ser utilitzat, almenys en aquesta època, en part o per complet, com a refectori, fet que no garanteix que fos construït per a tal ús.

La meua tesi es recolza en un fet present en l'organització conventual de l'orde dominic, i és que l'espai reservat per al capítol de culpes és superior en rang al refectori, per no dir el més important jeràrquicament darrere l'església. Les sales capitulars se solien construir en el lloc oposat a l'església o capella, com succeeix en aquest cas, precisament per permetre que la comunitat religiosa en sortir de missa o de l'Ofici de les Hores pogués passejar meditativament per les galeries del claustre en preparació i previsió del Capítol, és a dir, l'acte penitencial comunitari, molt important en l'esmentat orde.

D'altra banda, la profusió decorativa i el repertori iconogràfic de les pintures de la volta és excessiva per al refectori d'un orde mendicant com és

l'orde dels dominics. És de suposar, però, que l'orientació de la sala i les seves òptimes condicions climàtiques en temps en què la comunitat religiosa estava minvada, permetessin l'ús compartit o compatible

La importància tant del traçat arquitectònic (una sala rectangular coberta per volta de mig canó), com la presència de les pintures zenitals i parietals (aquestes últimes avui pràcticament perdudes en la seva totalitat excepte un petit fragment), estan en funció d'un lloc principal. En el llibre ja esmentat, Vicent Ferrer i Canals parla d'unes finestres en aquesta sala, avui cegades, que mirarien al port.

Breu introducció sobre els dominics

Val aquesta breu i succinta introducció sobre els dominics, per situar-nos en l'escena de les raons sobre les quals deriven moltes de les nostres conclusions.

L'Orde dels Predicadors fou fundada per Sant Domingo de Guzmán el 1215. La seva primera finalitat era la lluita contra l'heretgia.

Sant Domingo descendia de la noble família dels Guzmán, originaris de Calahorra, tot i que ell va néixer a Caleruega (Burgos) l'any 1170, fill de Félix de Guzmán i Juana de Aza. Estudià a Palència. El seu mestre, Diego de Acevedo el proposà com a clergue i arribà a ser ardiaca de la diòcesi d'Osma (Sòria). Diego de Acevedo fou nomenat bisbe el 1203, iniciant així una fulgurant carrera internacional. Sant Domingo l'acompanyà en nombrosos viatges, sobretot per França i altres territoris del continent europeu. D'aquí el seu coneixement de les principals heretgies i el seu convenciment de la necessitat de predicar contra elles: valdeses, càtars, albigesos, etc.

L'Orde dels Predicadors pren la Regla de Sant Agustí, tot i que té Constitucions més severes. Entre els trets que defineixen el seu rigor caldria destacar els següents:

- Només parlar amb Déu i de Déu
- La voluntat serà la voluntat de Déu
- Aparença senzilla i comportament humil
- Estudiar, llegir i meditar
- La Fe com a guia
- L'obediència al Papa de Roma

A la mort de Domingo de Guzmán, l'any 1221, l'orde es troba ja en plena expansió, fase que arriba fins al 1303 i que suposa en primer lloc l'assentament de les comunitats pràcticament per tot Europa, i en segon la conquesta de la confiança dels Papes. Això es detecta clarament quan l'any 1231, el Papa Gregori IX organitza la Inquisició i lliura la seva gestió a l'Orde Dominic.

Caterina de Siena (1347-1380), segons la tradició, pren l'hàbit dominic als divuit anys. Se la considera "fundadora" de la branca femenina de l'orde.

Durant el segle XVI l'orde encara vessava vitalitat i fou justament el 1580 quan els dominics s'establiren a Eivissa. Es tenen notícies d'un primer assentament a Jesús. Cap a l'any 1592 es començà a construir el Convent a Dalt Vila, sobre uns terrenys molt ambicionats per ells i rebuts com a donació de particulars. La seva presència a Dalt Vila es man-

tingué fins al 1835, any en què van ser secularitzats.

Posteriorment, el 1842, l'edifici fou destinat a hospital. El 1848 part del mateix fou destinat a presó fins al 1984, una altra part fou destinada a Col·legi de Segona Ensenyança, i una altra a ajuntament de la ciutat, que arriba fins als nostres dies. En algun moment d'aquest últim periple, les pintures de la volta de la sala es van cobrir de calç. La mateixa volta també fou danyada en successius arranjaments de la coberta. D'aquesta manera, part d'aquestes pintures, descobertes al voltant de 1990, s'ha perdut.

Fem constar que part dels diners que es van invertir en la construcció d'aquest convent procedien dels capitans dels vaixells de la ciutat independent de Ragusa (avui la croata Dubrovnik), que realitzaven la ruta des de l'Adriàtic fins a Eivissa a la cerca de sal amb la que comerciaven amb els turcs. Aquests mariners van pactar un acord amb els dominics mitjançant el qual aquests rebien una aportació econòmica per al convent a canvi de tenir aquells dret d'enterrament en una capella fundada a aquests efectes en l'església sota l'advocació de Sant Blai, sant patró de la ciutat de Dubrovnik, encara avui. La capella es coneix popularment com "Capella dels Ragusinos".

Iconografia de Sant Domingo

La fixació dels models per a la representació d'imatges dels sants es deu a una tradició ajustada a criteris establerts pels mateixos ordes religiosos. Així, a Sant Domingo se'l representa amb hàbit talar de llana basta, túnica i escapulari-caputxa de color blanc i capa-caputxa de color negre. Aquest binomi blanc-negre passa també a l'emblemàtica i l'heràldica. El blanc és símbol de puresa, innocència i llum, mentre que el negre és la mort, la renúncia a la vanitat, al plaer dels sentits, etc. La conjugació d'ambdós colors irradia tot un cabal continu de significats clau per als iniciats.

Com a símbols de santedat porta aurèola i nimbus al cap. De vegades porta també una estrella al front. També pot portar un llibre com a símbol de la seva missió: predicar i evangelitzar la Paraula

Part de la volta i lluneta sud amb la figura de la Verge en el centre. Baix el seu mantó els membres de l'orde, apinyats i separats per sexe. Sant Domingo està de genolls.

de Déu. El llibre significa també la seva dedicació intel·lectual i el compendi d'escrits que conforma la seva Regla.

Un dels símbols més representatius que l'acompanya en qualsevol representació iconogràfica és el gosset amb la torxa encesa a la boca. Té el seu origen en una llegenda popular segons la qual la seva mare quan estava encinta tingué aquesta visió. El gos és emblema de fidelitat i també és guia i guardià. És obvi que en aquest context el gos és el fidel a Déu i el seu lladruc despertarà els que estan adormits, espantarà els heretges i guardarà els seus. La torxa encesa a la boca vol dir que amb la seva paraula il·luminarà la veritat. Al costat del gosset apareix amb freqüència una bola, una esfera sota una poteta. Es pot considerar l'escenificació de la terra i per tant del contingut universal del missatge del sant. Però la teia encesa també és símbol d'amor. Sant Domingo pot portar també el Rosari ja que la Verge l'hi va lliurar per tal de premiar-li la devoció mostrada cap a ella.

Fins i tot pot portar un bastó símbol dels pelegrins. Encara que després parlarem del Rosari, aquest últim objecte no apareix a les nostres pintures. Un altre element propi que sol acompanyar el sant és la llegenda *Veritas* (Misericòrdia et veritas obviaverunt sibi), que té el significat "la misericòrdia i la veritat es van trobar i es van abraçar". Tampoc apareix en el nostre cas.

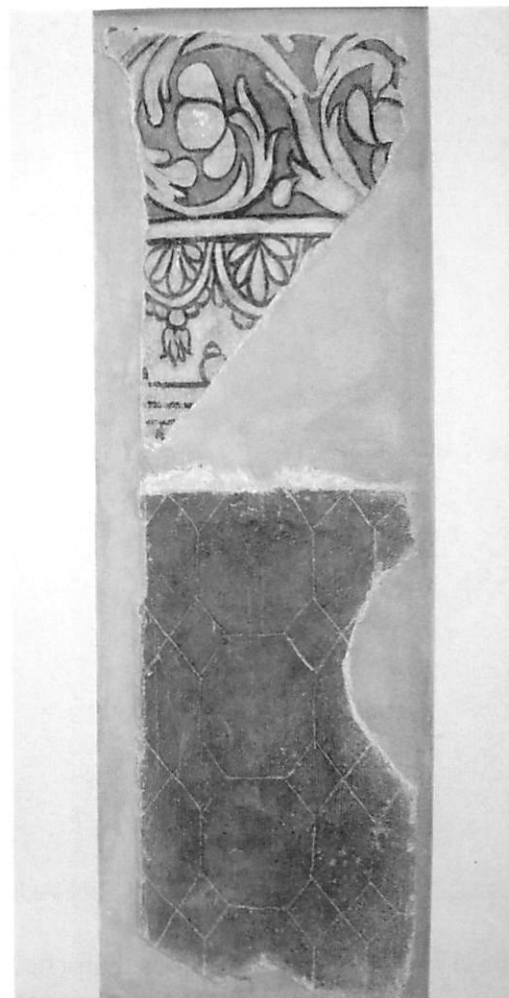
Quant a l'escut dominic que sí trobem en la clau de la porta de la cel·la prioral, pot ser de creu flor de lis sobre camp de plata (blanc) i sable (negre). La flor de lis al·ludeix a la noblesa de la seva estirp.

Quant a les posicions de la figura, li són pròpies:

- De genolls: en senyal d'adoració i reverència a Déu. És senyal d'humilitat.
- Postrat: acatament total a Déu.
- Alabança: de genolls o de peus i amb les mans girades cap al terra, mirant el crucifix.

La decoració de la volta és simètrica entorn d'un eix longitudinal. En ell hi ha tres cercles llorejats amb les figures de Sant Vicent Ferrer, Sant Tomàs d'Aquino i Sant Raimon de Penyafort.

Petit i únic fragment que s'ha conservat de la decoració parietal de la sala.

També trobem les variants:

- Mans obertes a l'altura de les espatlles: senyal d'expectació i escolta.
- Mans entrelaçades i plegades sobre el pit: recolliment profund.
- Mans obertes i dirigides a Crist: disponibilitat i ofrena a Déu.
- En creu: imitació de la Passió.
- Mans cap a dalt: súplica a Déu.
- Assegut amb el llibre obert: meditant sobre Déu, estudiant i pregant.
- En un camí: anar a predicar.

De totes elles, les dues representacions de Sant Domingo que apareixen en les pintures són de genolls amb les mans entrelaçades i plegades

sobre el pit, i de peu. Transmeten per una banda la idea d'expectació i escolta, i l'acció d'anar a predicar.

Descripció de les pintures

Les pintures afecten la volta i les dues llunetes dels costats nord i sud. Totes les pintures estan realitzades amb la tècnica del "mezzo-fresco", el que indica que la base de morter no era del tot fresca quan es va procedir a pintar. Predominen dos colors, el blanc i el negre, el que és propi de la iconologia dels dominics. El paisatge celestial on apareix la Verge s'il·lumina d'or.

Segons sabem pel llibre del dominic Vicent Ferrer i Canals, la volta ja estava pintada abans de

1764. Així, a falta d'altres fonts documentals no podem aventurar-nos a dir una altra cosa sinó que són del segle XVIII, bastant pròximes a la meitat de segle per una raó: la descripció que fa d'elles el monjo Vicent Ferrer i Canals no ens diu que estiguin deteriorades per l'explosió del Polvorí de Santa Llúcia (el conegut "Any des Tro") que va ocórrer el 1730 i que sabem va causar importants desperfectes tant a l'església com al convent. Això ens porta a pensar que de ser posteriors a l'explosió, la data estaria entre 1730 i 1764. D'haver estat fetes abans de 1730 haurien estat restaurades ja que Vicent Ferrer les descriu completes.

Volta

La volta, de mig canó, es decora amb roleus vegetals. La decoració sègueix un desenvolupament simètric entorn d'un eix longitudinal. Entre els roleus de la zona pròxima a la lluneta nord apareixen dos animals mitològics (només se'n conserva un), que semblen picotejar sengles tiges.

Malauradament, les pintures de l'eix longitudinal pràcticament s'han perdut. En ell s'hi dibuixen tres cercles llorejats on s'inscriuen de mig cos i en ordre de nord a sud, les figures de Sant Vicent Ferrer, Sant Tomàs d'Aquino i Sant Raimon de Penyafort, els tres d'hàbit talar. Ho sabem per font documental (llibre de Vicent Ferrer i Canals) i per anàlisi iconogràfica. La imatge de Sant Vicent Ferrer (València 1350-1419), patró de la ciutat d'Eivissa, va acompanyada d'un filacteri en què pot llegir-se "Time te deum et date illi honorem quia venit hora iudicii eius" (Temeu Déu i doneu-li honor, car s'apropa l'hora del judici).

La imatge de Sant Tomàs (Itàlia 1225-1274), podria ser més dubtosa ja que està molt destruïda, però ens guia el fet que sigui corpulent (segons la tradició, els companys l'anomenaven el bou mut) i porta la ploma a la mà (símbol d'escriptor).

Finalment apareix Sant Raimon de Penyafort (Vilafranca del Penedès 1185-1275), la descripció del qual no podem reconstruir per l'estat de les pintures. Només en tenim constància pel que ens diu en Vicent Ferrer.

Interpretació

Aventurant-nos a interpretar el cicle de la volta podem dir que la decoració vegetal és una alegoria del Rosari, atorgat per la Mare de Déu a Sant Domingo, per correspondre a la seva fidelitat i devoció mariana. Les aus podrien ser encarnacions simbòliques de l'heretgia, l'*heretica pravitas*, contra la que Sant Domingo va lluitar i va predicar. En la representació es troben en actitud de picotejar les tiges de les flors, és a dir, agredir o atacar l'objecte d'oració regalat per la Verge al Sant.

La presència dels tres sants dintre els cercles llorejats entre els roleus de la decoració vegetal indica i recorda la jerarquia del santoral de l'orde, i els situa en un lloc preminent i com a valors exemplars en la lluita contra l'heretgia. El lloreller s'associa als màrtirs i la seva victòria sobre la mort.

Lluneta sud. Descripció

El tema principal de la pintura és un dels models iconogràfics de l'anomenada Mare de Déu de la Misericòrdia. La font de tal escena es deu al concepte *Omnipotentia supplex*, és a dir, omnipotència suplicant, forjada en època medieval. En l'Antífona de la Salve del segle XI s'esmenta a la Mare de Déu com *Regina Misericordiae*. De seguida es propaga una variant d'aquest model relacionat amb els ordes religiosos. Cesari de Heisterbach, monjo cistercenc de la diòcesi de Colònia al segle XIII conta a la seua obra *Dialogus Miraculorum*, escrita entre 1220 i 1230, la visió d'un monjo del Cister que una vegada mort, no troba cap cistercenc al cel. Pregunta a la Mare de Déu la raó i aquesta li respon que els del Cister li són especialment estimats i per això són sota el seu mantó. El mantó actua així seguint una tradició de protecció d'origen ancestral.

Després dels cistercencs, els dominics s'apropriaren de seguida de la visió i l'atribuïren al seu Sant Fundador, raó per la qual en aquesta lluneta es representa Sant Domingo de genolls davant la Mare de Déu de Misericòrdia. Baix el mantó estan els membres de les comunitats dels dominics apiñats i separats per sexe; a un costat les monges

precedides per la que podria ser Santa Catalina de Siena, i a l'altre costat els monjos.

Aquesta modalitat iconogràfica passarà a la resta d'ordes com carmelites, franciscans, cartoixans, etc. La visió de la Mare de Déu té lloc en un *trencament de Glòria*, una escenografia celestial molt pròpia de l'art barroc i és l'únic lloc on s'ha posat pigment de color, precisament daurat, que apel·la el valor suprem i diví de la Mare de Déu.

Flanquejant la Verge i com atributs d'aquesta apareixen dos gerres d'assutzenes/liris, símbol d'innocència, puresa i virginitat.

Interpretació

La pintura de la lluneta sud, amb el tema de la Verge de Misericòrdia té la funció d'atorgar un lloc preferent a l'Orde dels Predicadors ja que l'apropiació de tal model tracta de destacar els seus membres davant l'estimació de la Mare de Déu a l'estament transcendent i justificar així la gràcia d'haver rebut d'ella tants dons, entre d'altres i principalment el Rosari. Aquesta visió reforçaria els llaços comunitaris però a més serviria d'estímul per guanyar noves vocacions.

L'afecte especial de la Mare de Déu als dominics té un altre origen que esmenta Jacob de la Voràgine en la Llegendà Àuria; la súplica que la Mare de Déu fa al seu Fill perquè envii els Predicadors als homes perquè "s'il·luminin i les seues conductes es redreixin i purifiquin".

A l'hora de representar aquestes figures a la Sala Capitular, aquestes adquireixen un valor didàctic, ja que hi té lloc el sacrament de la penitència, i per tant rebre l'absolució de la culpa. Així, podrien apel·lar l'estímul d'aconseguir la Gràcia de tal privilegi celestial (estar sota el mantell de la Verge) qui acomplís amb els mandats del dogma i de l'Orde, i més enllà, del Papa de Roma.

D'altra banda té també el paper d'atorgar un lloc jeràrquic primordial al Sant Fundador. En la Llegendà Àuria, Jacob de la Voràgine conta un episodi molt interessant sobre Sant Domingo; el sant porta el diable per les diferents habitacions del convent i quan arriben al Refectori, el diable li diu que ell entrarà allí per temptar els monjos cap al pecat de

la gola, però quan el sant el convida a entrar a la Sala Capitular, el diable s'hi nega i li diu que allà no pot entrar perquè perd tots els seus poders.

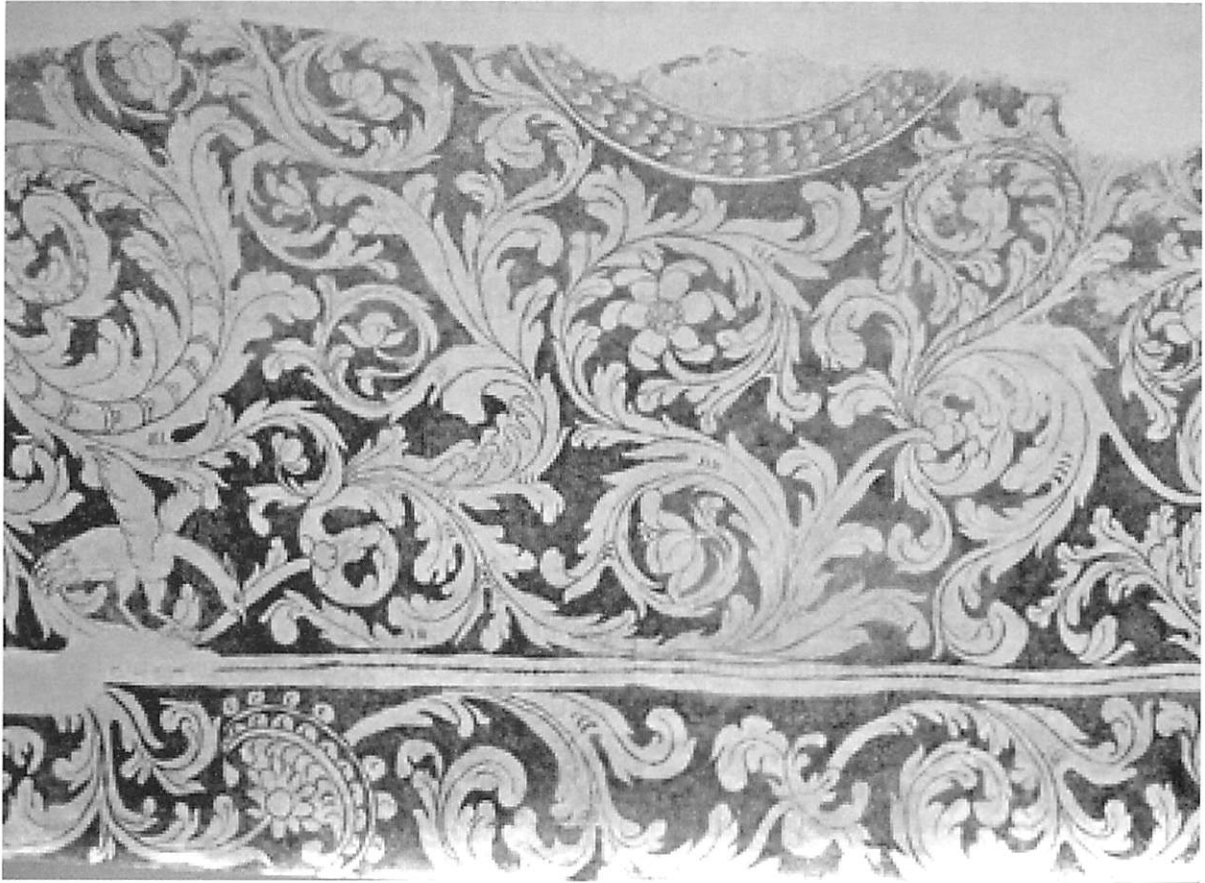
No es pot oblidar tampoc el paper dels dos gerros amb lliris, un atribut propi de la Mare de Déu. Fa referència a la seva concepció immaculada i a la seva virginitat, mèrit que irradien els sants i que té per finalitat la glòria.

Lluneta nord. Descripció

La part superior de la pintura està pràcticament perduda. Descriu un grup de set monjos dominics, distingint-se a Sant Domingo pel gosset amb la teia encesa a la seua boca, a l'esquerra, i a Sant Tomàs d'Aquino per la seua corpulència en l'extrem oposat. El mal estat de les pintures fan impossible el reconeixement iconogràfic de les figures, que apareixen sense cap. No obstant ens hi podem aproximar si tenim en compte la iconografia de l'orde. Conta la Llegendà Àuria, que un professor de teologia famós a Tolosa, va veure en somnis com se li apropiaven set estrelles, que creixien en mida i intensitat de llum. En despertar, el professor se'n va anar cap a la classe per impartir la lliçó d'aquell dia. Allí s'hi trobà Sant Domingo acompanyat de sis religiosos del seu orde i li manifestà que volien fer-se càrrec de la formació dels seus alumnes. El professor s'adonà que les set estrelles que havia vist en somnis eren els set monjos dominics.

Interpretació

Té sentit que aquesta pintura tanqui el cicle de la Sala Capitular. El significat de la pintura posaria de relleu el paper pedagògic de l'orde i la seua funció primordial que és la predicació. No podem oblidar que els dominics són oficialment l'Orde dels Predicadors. El paper exemplar dels sants jeràrquicament més importants entre els que podem citar a part dels ja mencionats, Sant Albert el Magne, Fra Bartolomé de las Casas o Sant Pius V, té especial raó de ser en la Sala Capitular. Ells són per a la comunitat entre d'altres coses, model i mirall.

Detall on es poden veure els roleus vegetals
i un ocell en actitud de picotejar les tiges de les flors.

Escut

Finalment citarem l'aparició d'un escut bastant ben conservat a la galeria sud del claustre menor, just en la clau de la porta d'accés a la cel·la prioral. De nou repeteix el binomi blanc/negre dels dominics. L'escut està rematat per corona flor de lis, per al·ludir l'origen nobiliari de Sant Domingo de Guzmán. El camp flanquejat per decoració vegetal, està ocupat per l'hàbit talar. En l'escapulari apareix una estrella de set puntes (una variant de la visió del professor de teologia de Tolosa, però també un dels elements propis i tradicionals de la iconografia de Sant Domingo).

Conclusió

Aquesta descripció i interpretació de les pintures de la volta de la Sala Capitular del Convent de Sant

Vicent Ferrer i Sant Jaume, tracta d'aproximar-se a una realitat que avui resulta hermètica, entre altres coses, no només pel pas del temps i les seves vigències, molt lligades aquestes a determinades creences, sinó sobretot pels usos de la sala durant part del segle XIX, tot el segle XX i en l'època actual. La sala va ser el Saló de Plens de l'Ajuntament d'Eivissa fins fa pocs anys i avui és la seu provisional del Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, mentre aquest es troba immers en unes obres de remodelació i ampliació. Les exposicions de les col·leccions del MACE no tenen res a veure amb aquestes pintures. La descontextualització òbvia que produeixen els seus usos, com a dependència municipal o com a sala d'exposicions, sobre l'origen i funció de la sala i les seves pintures, no ha de ser obstacle, però, perquè res ens impedeixi que tractem de saber què significaren, per a què i sobretot per a qui van ser realitzades. Aquesta era la pretensió.

Sobrevivir en la PREHISTORIA una aproximación a la ARQUEOLOGÍA EXPERIMENTAL aplicada a la Didáctica

Alicia Gómez García
Carmen Mezquida Ortí

RESUM: En el present article es posa de manifest el valor cada vegada més sòlid de l'arqueologia experimental com a disciplina auxiliar en els estudis arqueològics. Igualment, les possibilitats didàctiques que ofereix aquesta disciplina obliguen a reconèixer que ha de considerar-se pels professionals com a vehicle de difusió i divulgació d'un treball científic com és l'arqueològic que es basa en fets tangibles i relativament fàcils d'entendre. La transmissió del coneixement a la societat en general és una tasca que han de complir els especialistes de qualsevol matèria científica en general i de l'Arqueologia en particular. Trobem en aquest mètode una eina imprescindible ja que tots dos mètodes, el científic i el didàctic, coincideixen en l'observació, anàlisi i reflexió sobre les restes materials del passat i la seva interpretació per reproduir-los.

SUMMARY: *The present article evidenced the increasing value of the solid experimental archaeology as an auxiliary discipline for the archaeological studies, also the educational potential of this discipline is forced to admit that should be considered by the professionals as a way of diffusion and popularization of scientific work such as archaeological based on tangible and relatively easy to understand facts. The knowledge transmission to society in general is a task to be performed by specialists of any scientific field and archaeology in particular. This method must be considered a indispensable tool for learning taking in to account that both methods, scientific and didactic use observation, analysis and reflection about the material remains of past and its interpretation to reproduce it.*

La arqueología experimental es una disciplina que se fundamenta en el principio de réplica de habilidades y técnicas arcaicas, permitiendo así una aproximación al conocimiento histórico. Se trata de conseguir una interpretación más cercana de las actividades que formaron el registro arqueológico. La experimentación supone una forma de corroborar nuestras hipótesis acerca de cómo se desarrollaban estas actividades dando respuestas a muchas preguntas planteadas en el transcurso de una investigación.

Una vez realizada, la experiencia hay que comparar los resultados obtenidos con los datos arqueológicos. En cuanto a los resultados, si no hay correlación entre estos y las hipótesis o interpretaciones, estas tienen que ser rechazadas, no solo como inválidas, sino como positivamente erróneas ya que pueden salir otras interpretaciones alternativas. De hecho, mediante la arqueología, el aprendizaje de la historia cuenta con un laboratorio potencial donde puede reproducir y manipular elementos tangibles permitiendo hacer

Grupo de alumnos que participaron en la edición "Sobrevivir en la Prehistoria".

una aproximación más adecuada a los fenómenos sociales, a diferencia de los métodos historiográficos. Es decir, podemos obtener informaciones sobre aspectos que suelen pasar desapercibidos para una arqueología sólo dedicada a la descripción y clasificación de los objetos, ya que con la replicación de estos objetos se puede comprobar la eficacia de determinadas herramientas o sus posibles usos.

Partiendo de los resultados que podemos obtener a través de esta disciplina creemos en la efectividad del trabajo interdisciplinario como estrategia para transmitir los proyectos de divulgación de la historia, para la presentación del patrimonio y de transmisión del conocimiento arqueológico, y sobre todo, como intermediario entre los investigadores y la gente no especializada (escolares y público en general). Para nosotros, el método de la arqueología experimental aplicada a la didáctica supone una de las estrategias a seguir. Con el propósito de que los niños en edades escolares adquieran conocimientos sobre la historia de forma

diferente y que además no aparecen en los programas curriculares, consideramos que esta pueda ser una de las herramientas más adecuadas para acercarlos al método de investigación.

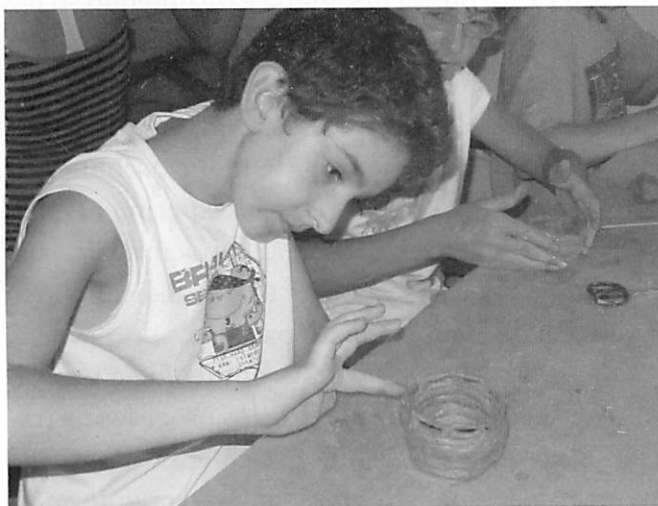
En los últimos años se ha sabido sacar rendimiento a esta nueva disciplina exprimiendo su carácter más manual abriendo así un magnífico campo de participación para éste público. Les permite poner en relación los objetos arqueológicos y sus contextos de aparición con conductas humanas inteligibles y, paralelamente, la experimentación activa permite aproximarse al conocimiento sustantivo del bagaje tecnológico, social, económico y cultural de las sociedades pasadas.

Como ya hemos dicho, la arqueología experimental se sirve de la réplica de los procesos de trabajo para conseguir un objetivo concreto dentro de su investigación. Esto no es necesariamente equiparable a la estrategia didáctica de transmisión del conocimiento que tenemos sobre este proceso de trabajo, sino que consiste en la demostración de unas hipótesis ya verificadas por la misma disci-

Recipientes fabricados por los alumnos simulando piezas antiguas, en algunas de ellas se puede observar una aportación personal de cada *artista*.

plina. Insistimos en que esta diferenciación no le quita valor didáctico a las propuestas de este tipo, ya que los tipos de resultado que se obtienen también nos enseñan los procesos. Así que teniendo como punto de partida la objetividad que supone

Alumno realizando un recipiente cerámico con una de las técnicas de fabricación utilizadas durante la prehistoria.

seguir la metodología de una disciplina la actividad ganará en contenidos, en efectividad y en calidad del proceso de enseñanza-aprendizaje. Y si bien sus valores intrínsecos: motivar, despertar la curiosidad, entretener, se mantienen siempre que se lleven a cabo con un mínimo de rigurosidad en sus objetivos y planteamientos. Para ello nos basamos en las posibilidades que da la investigación especializada y hacer de esta aproximación una vía de actuación prioritaria entre los resultados obtenidos a través de las investigaciones especializadas y el público en general.

La simulación como estrategia pedagógica:

Desde el punto de vista de la metodología educativa, las características de las propuestas didácticas fundamentadas en la arqueología experimental para la educación coinciden en la observación, análisis y reflexión sobre los restos materiales del pasado y su interpretación para reproducirlos.

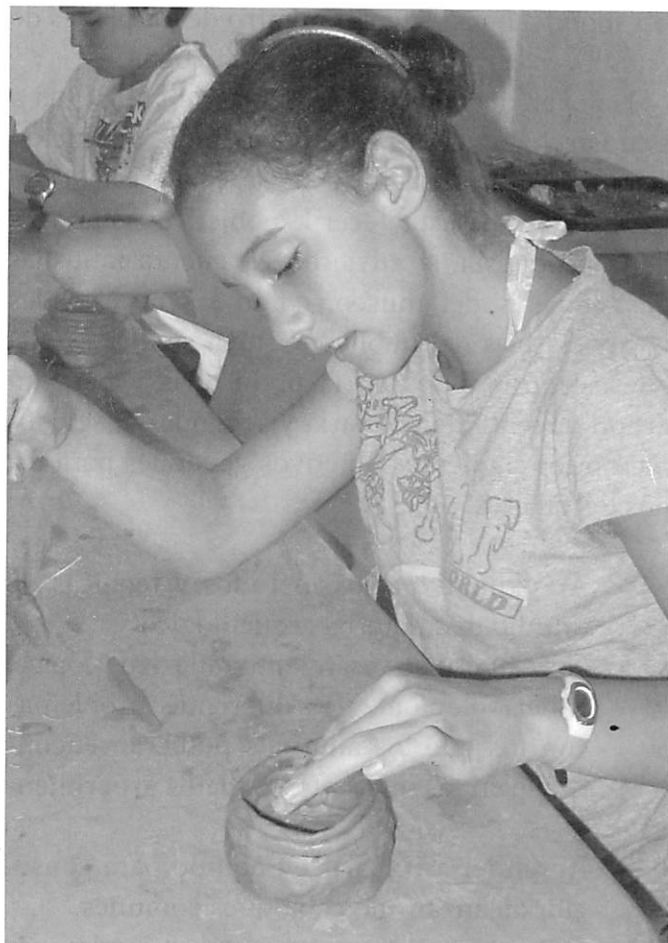
Aunque se caracterizan por tratarse de simulaciones, las finalidades educativas de la simulación arqueológica aplicada a niños son extradisciplinarias, es decir, fuera de la programación escolar, ya que lo que se pretende, es en primera instancia, desarrollar la capacidad de imaginar, representar e interpretar hechos del pasado.

En el ámbito escolar hay que destacar que dentro de la programación educativa y más concretamente en la rama de ciencias sociales, está bastante ausente cualquier enseñanza referida a la arqueología. En los últimos años en la península están emergiendo una serie de experiencias escolares que comienzan a dar cuerpo a un repertorio de propuestas didácticas desde la arqueología, y teniendo en cuenta la importancia de la misma en la isla, como fuente principal para la reconstrucción de su pasado, se debería tomar ejemplo de los profesionales de la enseñanza que ya han puesto en práctica este tipo de proyectos alternativos y que garantizan un gran éxito en cuanto a sus objetivos.

Esta experimentación debe estar asociada a un protocolo científico que hace referencia a diferentes niveles de conocimiento científicos (saber) y técnicos (saber hacer) indisociables e interactivos.

Dada la importancia de la Arqueología experimental dentro del ámbito de la didáctica como modo de enseñar la historia, ya que da respuestas a las demandas sociales que exigen una arqueología más cercana, el gabinete didáctico del Museo Arqueológico ha comenzado a realizar una serie de talleres donde los participantes han pasado a ser los protagonistas del experimento, formulando hipótesis de reconstrucción, observando, analizando y manipulando objetos e instrumentos para reflejar sus propios errores y aciertos.

Como ya hemos expuesto anteriormente, la Arqueología experimental tiene un papel fundamental como divulgadora, y su metodología es óptima para abordar la enseñanza de las ciencias sociales. Su método de trabajo, basado en la verificación de las hipótesis planteadas, es lo que resulta enormemente formativo además de atractivo. Es por este motivo por lo que propusimos una serie de talleres experimentales, en los cuales el objetivo final era acercar la arqueología, los mate-

Proceso de modelado de las paredes del recipiente.

riales arqueológicos y en general, la historia a los más pequeños.

Con dichos talleres, se intentó conseguir una interpretación más cercana a las actividades que formaron el registro arqueológico. La experimentación supone una forma de corroborar nuestras hipótesis acerca de como se desarrollaban las distintas actividades.

Para la realización de estos talleres, lo primero que se planteó fue la elección y determinación de la de época que se quería abordar y estudiar. Dado que la historia de la isla de Ibiza es muy amplia y compleja, se optó por seguir un orden cronológico, lo que a la larga, haría más fácil el entendimiento global de la historia. Así pues, se decidió comenzar con unos primeros trabajos experimentales dedicados a la prehistoria de la isla. Creemos importante añadir, que la etapa de la prehistoria siempre ha sido una de las épocas más atrayentes para los más pequeños, ya que aborda el origen del hombre y sus primeros pasos en la lucha por

la supervivencia. Además, dentro de los planes de estudio, es la primera etapa a desarrollar.

Una vez determinada la época de la historia a estudiar, lo siguiente a plantear fue la definición de objetivos a conseguir con estos talleres.

A la hora de establecer los objetivos generales de la propuesta, se tuvieron en cuenta tanto las posibilidades del museo, como las necesidades y expectativas del público a quien se dirigía. Así pues, centrándonos en la prehistoria y para un grupo docente de primaria y secundaria, se definieron los siguientes objetivos generales para todos los talleres:

- Aproximarse a los métodos y técnicas de estudio del material arqueológico.
- Fomentar un pensamiento reflexivo y lógico.
- Saber solucionar los diferentes problemas con los que los alumnos pudieran encontrarse en los diferentes trabajos experimentales.
- Aprender a trabajar en equipo para conseguir alcanzar unos objetivos comunes.
- Conocer, entender y respetar el patrimonio a través de una comprensión del pasado y la valoración de la información que aportan los restos arqueológicos y su contexto.

Tras delimitar el momento histórico a estudiar y los objetivos generales a alcanzar, se pensó en varios talleres a llevar a cabo. De entre todos se escogieron 4 trabajos diferentes, por supuesto todos dentro del marco de la prehistoria :

- 1- La cerámica paso a paso
- 2- La conquista del fuego
- 3- La talla lítica y la fabricación de herramientas: el arco y la flecha
- 4- Creando arte: las manos en negativo

REALIZACIÓN DE LA ACTIVIDAD EXPERIMENTAL

Todos los talleres planteados se realizaron en diferentes fases. La primera fase consistió en una explicación teórica, en la cual el monitor facilitó la

información sobre el tema a tratar. Se abordaron cuestiones básicas tales como, materiales empleados, técnicas de fabricación o de decoración, así como terminología o tipología de los materiales.

En una segunda fase, se realizó la experimentación personal con el desarrollo del proceso experimental, para lo cual se dividió a los participantes en grupos con el fin de facilitar la organización de las actividades y asegurar así la participación y colaboración de todos los niños en los distintos talleres. Esta fase comenzaba con el planteamiento de una serie de interrogantes, que los docentes debían tratar de responder. Es lo que llamamos el planteamiento de hipótesis, las cuales se confirmarían posteriormente a través de la realización de los trabajos.

Por último, se terminaría el taller con una fase de conclusión. La finalidad de este punto es fijar conceptos trabajados durante todo el proceso experimental.

En este artículo solo vamos a reflejar uno de los talleres, la cerámica paso a paso, ya que el resto de las actividades experimentales serán publicadas próximamente.

LA CERÁMICA PASO A PASO

Fase teórica:

Como se ha explicado anteriormente, comenzamos este taller con una explicación teórica en la que el monitor, apoyándose de material gráfico, facilitó toda la información del tema a tratar. Se abordaron cuestiones básicas como el material, técnicas de fabricación o decoración, función de los distintos objetos que se podían realizar, etc.

Se comenzó con una breve introducción sobre la materia prima que se iba a utilizar en esta actividad, es decir, la arcilla. Para ello se habló de las características más importantes de la misma, tales como plasticidad, merma, refractariedad, porosidad, color etc. También se explicaron los pasos para la preparación de la arcilla y su posterior moldeado. Se indicó que el objetivo era obtener un producto regular y uniforme, un material cuyas propiedades fueran predecibles, controlables

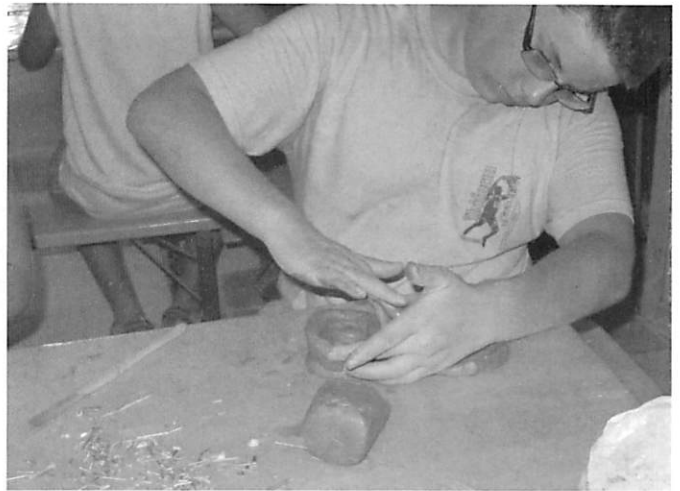

Ejemplos de la fabricación de recipientes a través de la técnica del chorro.

Trabajo de espulrado sobre las piezas frescas.

y adecuadas para los procesos de formación y cocción. Según la función de los diferentes objetos a realizar, se necesitarían distintas mezclas de arcilla para lo cual, se debía añadir, o no, desgrasantes.

Alumno realizando la base de su pieza.

Además se explicaron las distintas técnicas de trabajo a mano y de moldeado, tales como las de la realización de las vasijas más sencillas, que se realizaban ahuecando el centro de una bola de arcilla y dándole forma entre el pulgar y los dedos. Esta técnica se solía usar sólo para hacer pequeñas vasijas redondeadas o como técnica secundaria, para realizar elementos adicionales que se añaden a la pieza elaborada.

Alumna aplicando barbotina como elemento fijador entre las diferentes churros.

Alumno acabando de trabajar la superficie exterior.

La siguiente técnica explicada fue juntar churros de arcilla más o menos gruesos apretando o pinchando los bordes y uniéndolos con barbotina, en este caso para realizar vasijas de mayor tamaño. Durante la explicación, también se habló de las técnicas de decoración utilizadas en la prehistoria y se mostraron ejemplos que podían ser utilizados.

Fuego controlado creado para cocer las piezas.

Para terminar se habló del proceso de secado y de la fabricación de los hornos para cocer las piezas realizadas.

El tiempo empleado para esta fase fue de aproximadamente de unos 40 minutos.

Fase de experimentación personal:

A continuación se pasó al área de trabajo, en la que se realizó la actividad propuesta. Cada niño moldeó un objeto en barro y una vez conseguidas las formas deseadas, se pasó al tratamiento de las superficies (espatulado, bruñido, alisado, etc.) y a las decoraciones (plásticas, pintadas, incisas etc.), posteriormente se controló el proceso de secado, antes de pasar a la cocción de las piezas cerámicas.

La mayoría de los niños realizaron piezas siguiendo la técnica del churrito, para lo cual, con las explicaciones de la fase anterior, se partió de una base circular y progresivamente se superpusieron churros de arcilla de grosor variable en forma de anillos. Estos churros se realizaron presionando y alargando con la mano una porción de arcilla contra una superficie plana. Con los rollos más amplios se consiguió curvar hacia fuera una determinada parte de la pieza y con rollos más pequeños se consiguió el efecto contrario.

Una vez acabada la pieza, y aun fresca, se pasó a alisar las irregularidades con las yemas de los dedos y a decorar las piezas, con incisión o con impresión.

Una vez acabado todo el tratamiento exterior la arcilla debe quedar bien seca, sin ser expuesta al sol ni a las corrientes de aire para evitar que el porcentaje de roturas durante la cocción sea alto, las piezas acabadas se guardaron en una habitación hasta el día siguiente.

Tras haberse perdido la humedad de las piezas, se pasó al proceso de cocción, es decir, el paso más importante de la producción cerámica, en el cual la arcilla se solidifica al perder toda el agua. El método utilizado en este taller consistió en excavar una fosa en el suelo recubriéndola de barro para hacerla más refractaria. Una vez preparado el horno, se colocaron los distintos objetos dentro del mismo, se encendió el fuego y se fue añadiendo leña poco a poco. El control del fuego es muy

Piezas de arcilla bajo las brasas del fuego en el proceso de cocción.

importante, ya que unos minutos de exceso o insuficiencia pueden representar el éxito o fracaso de todo el trabajo. La característica principal de este tipo de cocción es que la vajilla cerámica está en contacto directo con el fuego, por lo que la cocción no es uniforme.

Este proceso de cocción ocupó toda una mañana.

Por último, para acabar con esta fase, se procuró que las cerámicas no se enfriaran de forma brusca, para lo cual se mantuvieron bajo las brasas unas 24 horas.

Conclusión y valoración

En esta última fase del taller experimental, se completó una ficha a modo de resumen o conclusión de lo aprendido, después de lo cual se hizo una puesta en común de la experiencia adquirida.

En definitiva, con este primer taller de Arqueología experimental, se trató de formar al alumno, no solo atendiendo a la trasmisión de información, sino promoviendo la capacidad de buscar esa información por si mismo incentivando así, su capacidad de aprendizaje.

El método activo empleado a través de la enseñanza de la Arqueología experimental es desde nuestro punto de vista, una alternativa a la didáctica tradicional la cual, ha sido siempre más pasiva mientras que en estos talleres se aboga por un aprendizaje basado en la acción y en la motivación.

De todas formas, hay que dejar claro que cuando se habla de arqueología experimental se habla de dos tipos de enseñanza diferente, por un lado

está la enseñanza reglada, que se imparte en las universidades y por otro, la que hace referencia a la participación de un público no especializado de diversas edades. El resultado y las conclusiones de la experiencia no son iguales ya que, a distintos objetivos, distintas valoraciones.

En nuestro caso, la principal característica de este método enfocado a niños, es el cambio de roles: el profesor cede su protagonismo al alumno y se convierte en el animador del grupo, facilitándole así su aprendizaje. Esto lo convierte en un método más atractivo para motivar a los alumnos en la búsqueda de conocimientos, en contraposición con aquél basado en responder problemas técnicos y de interpretación.

Bibliografía

- AA.VV. (1992): Tecnología de la cocción cerámica desde la Antigüedad a nuestros días. Ponencias del Seminario celebrado en el museo de alfarería en Agost (Alicante) del 4 al 6 de octubre de 1990. Asociación de Ceramología.
- ARNAL, G. (1986): La céramologie préhistorique expérimentale. Archéologie expérimentale, cahier n° 2, Archeodrome, pp. 5-36.
- GARRIDO, O.; MORENO, F. y PADIAL, B. (1996): Arqueología experimental: Una forma de acercarse al pasado, en Revista de Arqueología, n. 166, pp. 6-13.
- GONZÁLEZ, P. (2002): Arqueología y enseñanza: la función social y educativa de los museos, en IV Seminari Arqueologia i Ensenyament Barcelona, 14-16 de noviembre. Treballs d'Arqueologia n. 8, pp. 1-8.
- HERNÁNDEZ, F. (1998): La didáctica en els espais de presentació del patrimoni. Consideracions epistemològiques, en Treballs d'Arqueologia, n. 5, pp. 139-149.
- RAMOS, M° L.; GONZALEZ, J.E y BAENA, J (2007): Arqueología experimental en la Península Ibérica; investigación, didáctica y patrimonio. Santander. Asociación Española de Arqueología Experimental.
- SANTACANA, J. (2008): "La arqueología experimental, una disciplina con alto potencial didáctico", en Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia, n. 57.
- (1996): La interrelació entre docència i investigació en arqueologia, en Actes del Seminari Arqueologia i Ensenyament. 12-14 setembre de 1996. A P. González Marcén (Ed.) Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra. pp. 8-37.
- SARABIA, FRC. (1992): Arqueología experimental: la fundición de bronce en la Prehistoria reciente: la fundición de bronce en la Prehistoria reciente, en Revista de Arqueología, n. 130, pp. 12-23.
- SOLER, B. y JARDÓN, P. (1994): Descobrint la Prehistòria: una aplicació didàctica des de arqueologia experimental, en Recerques del museu d'Alcoi, n. 3. Pp. 149-152.
- REYNOLDS, P.J. (1998); Arqueología experimental: una perspectiva de futur. Vic. Eumo.
- MAVIDAL, C.; BARDAVIO, A.; GONZÁLEZ, P. y GONZÁLEZ, J. (2001): Arqueologia experimental i les seves aplicacions didàctiques: projectes entorn a l'arquitectura prehistòrica al Vallès (Barcelona), en por Belarte, M.; Pou, J.; Sanmartí, J. y Santacana J.: Tècniques constructives d'època ibèrica i experimentació arquitectònica a la Mediterrània : Actes de la I Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 20, 21 i 22 de gener del 2000)..

EL VIDRIO ROMANO DEL MAEF, una propuesta de restauración.

Laia Fernández Berengué

Helena Jiménez Barrero

Departamento de Restauración del MAEF

RESUM: Algunes de les peces que formen part col·lecció de vidre romà del MAEF, han patit des del seu descobriment els avatars d'un procés de restauració i conservació que començava a donar les seves primeres passes en el camp de la reintegració de vidre. L'aplicació de resines de polièster, a priori la solució perfecta per a la reintegració de llacunes i l'adhesió de fragments de vidre, van començar a aplicar-se en la dècada dels anys 60. Gairebé quaranta anys ens han permès ser testimonis d'excepció dels processos d'envelliment i deteriorament de les mateixes, així com els canvis visibles sobre les peces arqueològiques (canvis de color, alteracions mecàniques, pèrdua de capacitat adhesiva etc.). Aquest treball pretén ser una breu introducció als nous sistemes de restauració del material de vidre bufat, sobre la base de peces que ja havien patit processos de restauració anteriors per analitzar, de forma objectiva, quins són els tractaments més adequats a les nostres necessitats de conservació.

SUMMARY:

Some of the pieces that are part of the Roman glass collection of the MAEF, have suffered since its discovery the ups and downs of a process of restoration and conservation that began to take its first steps in the field of reintegration of glass. In the mid-60's, the application of polyester resins seemed the perfect solution for the reintegration and the adhesion of glass fragments. Nearly forty years has allowed us to see the aging and deterioration of these, as well as visible changes on the artifacts (color changes, mechanical alterations, loss of bonding capacity etc.). This paper is a brief introduction to the new restoration systems for blown glass objects, taking pieces that had already previous restoration processes to analyze, objectively, what treatments are best suited to our needs for conservation.

La idea de escribir este artículo surgió de forma casual al producirse en el Departamento de Restauración del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (MAEF) una serie de afortunadas coincidencias. En primer lugar, el MAEF cuenta desde hace relativamente poco tiempo con un renovado y novedoso laboratorio de restauración, modernamente equipado. Además, ante la próxima inauguración del Museu Monogràfic del Puig des Molins, se nos ofreció la posibilidad de contactar con una profesional especializada en restauración y conservación de vidrio. Una buena oportunidad para actualizar la vistosa colección de objetos de vidrio romano de la colección permanente.

Las piezas tratadas habían sufrido intervenciones de restauración en el pasado, en diferentes momentos, y con desiguales resultados. Los criterios aplicados en estas actuaciones no coincidían

con lo que nosotros ambicionábamos para las piezas. En la mayoría de los casos había primado devolverles su funcionalidad y aspecto original, por encima de la preocupación real por su estado de conservación a más largo plazo. De esa manera, los originales no sólo se habían visto alterados a nivel estético, sino que en alguno de los casos los materiales empleados estaban poniendo en grave riesgo la estabilidad de las piezas.

Evidentemente, cada tratamiento de restauración es resultado de una sensibilidad y de unos conocimientos técnicos determinados, y los avances en el estudio de los materiales y los procesos de degradación del vidrio se han generalizado en las dos últimas décadas, abarcando el tema desde diferentes ópticas, tanto desde el punto de vista de la composición físico-química, como profundizando en su estructura a través de diferentes métodos analíticos.

Los objetos de vidrio conservados en la colección del MAEF, responden a diferentes tipologías (objetos de adorno personal, recipientes, urnas funerarias etc.), a diferentes adscripciones culturales (vidrio fenicio-púnico, romano, islámico, moderno e incluso contemporáneo) y, por supuesto, a diferentes técnicas de manufactura (vidrio molado sobre núcleo de arena, vidrio soplado, con o sin molde, vidrio mosaico etc.). En este artículo abordaremos únicamente los aspectos referentes a la restauración de varias piezas de vidrio soplado romano.

El descubrimiento en el Mediterráneo Oriental hacia la segunda mitad del s.I d.C, de la técnica del soplado del vidrio, supuso una más que rentable revolución tecnológica para la humanidad. El uso del vidrio, antes limitado a una clientela de lujo, se extendió por todas las clases sociales. Este nuevo sistema abarataba costes y, además, suponía un enorme cambio en las producciones vidrieras, ampliando sus tipologías y permitiendo una versatilidad desconocida hasta el momento.

El sistema de manufactura, aparentemente sencillo, depende de la pericia del artesano vidriero para obtener la forma deseada. Con la pasta incandescente formando un cilindro, le insufla el aire a través de una caña metálica para crear una burbuja de aire a partir de la cual se elabora el objeto. Durante todo este proceso debe estar en contacto regular con el calor del horno para que no pierda su maleabilidad. La caña debe girarse de forma continua y de manera uniforme, para lo que se necesita gran destreza. Algunos de los movimientos del vidriero contribuyen a estirar, otros a agrandar la pieza, ampliándola. Mientras el vidrio permanece en ese estado de plasticidad se puede manipular la masa incandescente para crear asas, picos, bases y otros elementos decorativos.

Los vidrios soplados se convierten en un desafío interesante para los restauradores, ya que se trata de piezas extremadamente finas y frágiles. Además, son muy sensibles a las condiciones medioambientales que les rodean. Algunas de las principales alteraciones que han sufrido los vidrios arqueológicos tratados se pueden dividir en alteraciones de origen externo e interno:

Alteraciones de **origen externo**, derivadas del medio ambiente circundante a las piezas:

⇒ Alteraciones de naturaleza física: en los tres casos presentados desconocemos las condicio-

Estado de conservación de la pieza al comenzar el tratamiento de restauración, son claramente visibles las reintegraciones de poliéster en mal estado.

nes exactas de su hallazgo y, por tanto, las condiciones a las que se vieron sometidos durante su enterramiento. Analizando con detenimiento su estado de conservación, y teniendo en cuenta paralelos más recientes sobre los que sí existe una correcta documentación arqueológica, podemos determinar que las piezas sufrieron bastante en el medio subterráneo en el que permanecieron enterradas. Se trata de piezas cuya proporción tamaño-grosor las vuelve frágiles ante la presión y la fuerza que el terreno ejerce sobre ellas, por lo que su rotura estaba prácticamente garantizada. A pesar de ello, hay que señalar que en una ocasión logró recuperarse una pieza similar a la MAEF 2774 milagrosamente intacta. A todo esto habría que sumarle un proceso de extracción traumático, al variar de forma brusca las condiciones a las que el objeto ha estado sometido durante siglos y con las que, de alguna forma, ha alcanzado un punto de equilibrio.

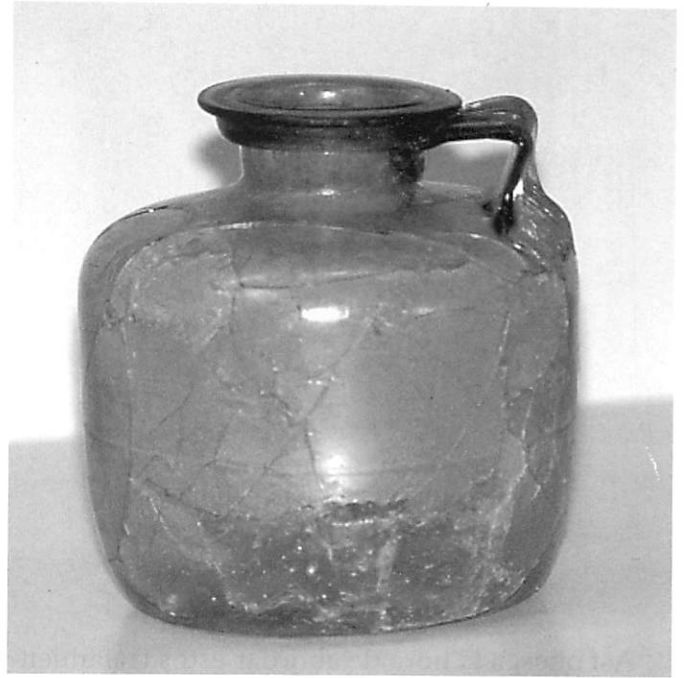
⇒ La presencia de humedad en el ambiente facilita que el vidrio absorba agua, desde su interior puede acelerar procesos de degradación ya presentes en la pieza debido a su composición química. Uno de los más graves es el que conlleva la hidratación del sílice presente en el vidrio. Otro de los procesos de degradación más dañino es la exudación o transpiración, al

absorber los elementos alcalinos del vidrio las moléculas de agua presentes en el medio y formar sobre su superficie unas pequeñas lágrimas o perlas de humedad compuestas de hidróxido de sodio o potasio. El agua también facilita la formación de hidróxidos, sulfatos o carbonatos. Al combinarse los elementos conformadores del vidrio con el agua dan lugar a concreciones en la superficie, de mayor o menor dureza.

- ⇒ Las radiaciones infrarrojas y ultravioletas son muy dañinas al variar de forma puntual y muy rápida la temperatura y la humedad relativa que rodea el objeto de vidrio, sobre todo el que está expuesto al público. Se trata de evitar en todo lo posible la luz directa del sol sobre los objetos y el empleo, dentro de las vitrinas de lámparas incandescentes o fluorescentes.
- ⇒ También es frecuente la aparición de microorganismos que forman biopátinas sobre las superficies del vidrio, facilitando que se fijen más los elementos contaminantes (polvo, grasa, elementos químicos procedentes de su propio ciclo vital etc.). Además, hongos, algas y bacterias contribuyen a mantener alto el nivel de humedad que rodea a los vidrios, acelerando su degradación.
- ⇒ La temperatura no es un factor excesivamente relevante en la conservación del vidrio en Ibiza, ya que no suelen ser habituales los cambios bruscos.

En muchos casos, a la fragmentación y la pérdida de materia original, hay que sumar los procesos de desvitrificación, que se manifiestan por medio de la aparición de pequeñas escamas irisadas. Es el resultado de un problema de **origen interno** por el cual los componentes que forman parte de la masa del vidrio, se descomponen transformando la superficie en unas escamas brillantes.

- ⇒ Composición del vidrio: la proporción de componentes conformadores del vidrio (70 % de sílice, 20 % de elementos fundentes y entre un 5 y 10 % de estabilizadores) a veces varía. Tanto un exceso como un defecto en la composición derivan en problemas de degradación bastante serios. El más grave es sin duda el proceso de

La botella de vidrio soplado, la pieza más expuesta a la acción de los rayos UV, muestra claramente los efectos dañinos del ambiente externo sobre la conservación de los productos de conservación.

desvitrificación que se produce en los elementos estabilizadores de la mezcla (calcio o magnesio) o en los elementos fundentes (sodio y potasio). Eso hace que el vidrio comience un lento proceso de exfoliación o formación de irisaciones brillantes por efecto de la difracción de la luz al incidir sobre estas “escamas”. Es un proceso lento, pero muy destructivo en el que la masa vítrea va perdiendo poco a poco superficie original.

Los factores antrópicos:

Las restauraciones incorrectas son una de las mayores causas de degradación y pérdida de objetos de vidrio. Una restauración incorrecta puede comprometer seriamente la integridad del vidrio, sobre todo, como en nuestro caso, cuando esas piezas han sido expuestas sin las adecuadas medidas de control sobre la temperatura, la humedad y las radiaciones lumínicas.

La pieza una vez limpia y montada, con los moldes de silicona colocados desde el interior.

Así pues, a la hora de abordar estos tratamientos, los materiales utilizados deberían cumplir siempre las siguientes premisas:

- ⇒ Conocer la naturaleza y composición exacta de los materiales empleados en el proceso de restauración del vidrio. La mayoría de los productos comercializados van respaldados en la actualidad por competentes laboratorios que incluyen en las fichas del producto todos los datos técnicos que se puedan precisar (composiciones exactas, proporciones a emplear, condiciones para su aplicación, tiempos de fraguado etc).
- ⇒ Emplear productos de reintegración con una polaridad similar a la del vidrio arqueológico.
- ⇒ Las resinas demasiado rígidas pueden dañar el vidrio, deben emplearse aquellas que mantengan una cierta elasticidad, incluso que al envejecer no pierdan esa cualidad. Vinculada a la elasticidad, debe valorarse también la capacidad de contracción de la resina, ya sea durante el fraguado como con el paso del tiempo, en ambos casos la contracción debe ser mínima.
- ⇒ Otro aspecto muy importante a valorar es la resistencia mecánica, tanto para realizar la unión entre fragmentos como para reintegrar, esta debe resultar resistente, pero en ningún caso su resistencia debe ser superior a la del propio vidrio, para evitar tensiones.
- ⇒ La transparencia es otro elemento a tener en cuenta, aunque es cierto que la mayor parte

del vidrio antiguo no es completamente transparente (por la presencia de impurezas en las mezclas, la inclusión de gas carbónico o el empleo de óxidos y sales metálicas en la propia composición del vidrio) lo cierto es que la resina empleada en restauración debe presentar un índice de refracción de la luz lo más similar posible al de la pieza restaurada. Debe tener también una buena capacidad de colorabilidad. Deben resistir de forma adecuada el envejecimiento y, en particular, el provocado por las radiaciones ultravioleta (la mayoría de los adhesivos empleados amarillean con el paso del tiempo).

DESCRIPCIÓN Y ESTADO DE CONSERVACIÓN DE LAS PIEZAS INTERVENIDAS

Las piezas seleccionadas para su restauración atendían a unas mismas patologías, habían sufrido varias restauraciones anteriores para paliar problemas de conservación previos. En muchos casos, esos problemas no habían sido solucionados más que de forma temporal, con el paso del tiempo habían vuelto a aparecer en mayor o menor medida o, en algunos casos, habían agravado el estado de conservación de las mismas.

Piezas tratadas en el laboratorio:

MAEF 2274

Se trata de una urna de vidrio color verde, de base sódica, realizada mediante la técnica de soplado. Presenta un labio horizontal vuelto hacia el exterior, de factura bastante irregular. El cuerpo es globular y acabado en una base rehundida. La superficie presenta abundantes burbujas y está bastante deteriorada. Se conserva casi completa, aunque fragmentada en 79 piezas, localizándose bastantes lagunas en la zona del depósito. Tipológicamente se corresponde con las formas Isings 67a y Morin-Jean 1, y al menos en este caso estaba destinada a un uso funerario ya que fue recuperada en la campaña de 1909 en la Necrópolis del

Proceso de colado de la resina
en la pieza MAEF 2004.

Puig des Molins, aunque sin un contexto arqueológico preciso.

Fue restaurada por primera vez, que se tenga constancia, en la Escuela de Artes Aplicadas a la Restauración (ESCRBC) en el año 88, aunque en la ficha que remitieron al MAEF desde dicha institución se señala que la pieza había sido ya restaurada con anterioridad y mostraba restos de adhesivo celulósico y escayola. Seguramente, ante la fecha temprana de su hallazgo y tratándose de un tipo de pieza que no aparece con frecuencia, el interés por mostrarla lo más completa posible a los ojos de los visitantes la haría pasar en fechas tempranas por alguna clase de tratamiento de reconstrucción. El material seleccionado en estos casos para devolverle las partes faltantes era la escayola. Claro está que no cumplía ninguno de los requisitos necesarios para una correcta reintegración de material de vidrio, ni en resistencia, ni en transparencia ni en durabilidad, pero era la misma técnica reconstructiva que ya se venía empleando en restauración de cerámica, cáscara de huevo de avestruz e incluso con los metales.

De todas formas los fragmentos no habían sido limpiados en profundidad, por lo que el primer paso del tratamiento fue la retirada de restos de tierra, escamas de vidrio e irisaciones desprendidas y una gran cantidad de carbonatos en superficie. Como en el resto de las piezas tratadas durante los años 80 se procedió a sustituir el adhesivo nitrocelulósico empleado hasta el momento por una resina acrílica más estable, el Paraloid B-72, tanto para la adhesión de fragmentos como para consolidar el vidrio, y a sustituir la escayola por resina de poliéster en la reintegración de lagunas. Es muy poca la información que se refleja en la ficha de restauración sobre el sistema de aplicación de la resina, no se hace referencia al método de colada, si se realizaron moldes y contramoldes, ni en qué material se realizaron. Lo cierto es que la resina en muchos casos rebasaba el límite original de las lagunas, depositándose directamente sobre la superficie, donde ha ido acelerando el proceso de degradación de la pieza.

La resina necesita en todo momento un punto de acceso y otro de salida para evitar la aparición de burbujas y otros defectos en su proceso de curado.

MAEF 2004

Botella de color verde-azulado, superficie original bastante irregular con inclusiones de burbujas e irisaciones. Cuerpo cilíndrico y cuello corto y vertical, ligeramente exvasado; base rehundida; boca de labio horizontal, plegado hacia el exterior, con una moldura anular superior. Presenta un asa de nervaduras en forma de codo, que arranca en la parte inferior del labio, prolongándose sobre el cuello mediante un apéndice vertical, y remata a la altura de los hombros, donde se engrosa considerablemente. Asociada a formas Isings 67a y Morin-Jean 8. Recuperada en la campaña de 1914 en la Necrópolis del Puig des Molins. Como en el caso de la pieza anterior su temprano descubrimiento corrió en su contra a nivel restauración. Un burdo y agresivo tratamiento realizado en los años 20, hizo que fuera a parar al Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales en 1981. Allí se le realizó un pretratamiento para eliminar los restos de la misma, se estabilizó mediante baños de agua destilada para eliminar las sales y se procedió a pegar los fragmentos con

resina epoxi. Ante la inestabilidad de la pieza se decidió volver a reintegrarla, aunque en este caso empleando resina de poliéster (Cronolita EI).

Cuando la pieza volvió a restaurarse en noviembre de 2009, el poliéster había envejecido y amarilleado de forma ostensible y, como en la mayoría de los casos analizados, también se encontraba cubriendo parte de la superficie original.

MAEF 1689

Copa hemisférica de vidrio de color blanquecino, procedente de Illa Plana (Eivissa) con labio plano y borde redondeado ligeramente exvasado, pie diferenciado de acabado simple y redondeado, hueco por dentro y paredes bastante gruesas. La pieza fue enviada en 1985 a la Escuela de Artes Aplicadas a la Restauración, donde la trataron en la Sección de Arqueología. En ese momento, la pieza, que se encontraba fracturada en 43 fragmentos, había sido montada en 10 piezas más grandes y 11 de ellos permanecían sueltos. El adhesivo empleado para ello fue una resina epoxídi-

El control sobre la resina es importante en todo momento para evitar fugas de la misma, que puedan dar al traste con el proceso de reintegración.

ca de dos componentes (Araldit). No conservaba restos de reintegración previa, ya que nunca había conseguido dotarse de la entidad suficiente para su reintegración matérica. El proceso de restauración fue complejo y abarcó dos cursos académicos y a varios restauradores.

El tratamiento realizado comenzó por la eliminación química (mediante baños de acetona) y mecánica de los restos del adhesivo, y una limpieza en profundidad de los fragmentos para eliminar restos de tierras y carbonatos. Fue debidamente neutralizada y vuelta a pegar empleando el mismo tipo de adhesivo. Para reintegrar las lagunas, se colocaron camas de plastilina no grasa, en el exterior o el interior de la pieza, dependiendo de las necesidades de colada, y se vertía directamente la resina de poliéster, ya activada y cargada con un poco de óleo para asemejar el color lo más posible al de la pieza original. Una vez completado el proceso de catalización, se rebajó la reintegración hasta alcanzar la forma deseada. Finalmente, se barni-

zaron las reintegraciones para dar por acabado el proceso, sin embargo desconocemos la naturaleza del barniz empleado. El tratamiento no debió resultar satisfactorio, ya que en 1989 ya se apreciaba un intenso y rápido deterioro de los materiales empleados, por lo que se decide volver a intervenir sobre la pieza para evitar males mayores. Se desmonta todo el tratamiento previo limpiando de nuevo todos los fragmentos y se vuelve a pegar la pieza, empleando en este caso un adhesivo de cianocrilato (Loctite cristal) que solidifica con los rayos ultravioleta. La reintegración de lagunas se realizó nuevamente con resinas de poliéster cargada con pigmentos en polvo. El resultado final de este tratamiento fue bastante bueno, aunque con el paso del tiempo el Loctite cristal se fuera debilitando provocando desprendimientos accidentales de fragmentos cuando la pieza era manipulada o incluso mientras esta permanecía expuesta en su vitrina. Cando esto ocurría se procedía a volver a pegar los fragmentos desprendidos, casi siempre del borde, con resina acrílica.

NUEVO TRATAMIENTO REALIZADO

1. Los materiales empleados:

Para esta intervención, se han seleccionado materiales más compatibles y perdurables que los utilizados anteriormente, tratando de que cumplan las premisas enumeradas en el capítulo anterior.

Tanto para la adhesión de fragmentos como para la reintegración de lagunas, se ha empleado una resina epoxídica de elevada fluidez y transparencia (Araldite 2020). Esta resina se viene empleando en la restauración de vidrio desde la década de los 90, dando muy buenos resultados de estabilidad y envejecimiento. Es poco retráctil, contrastando con la importante variación de volumen de la resina de poliéster, que puede encoger hasta un 8% durante el proceso de catalización, y es mucho menos tóxica. Tiene un índice de refracción igual al del vidrio, lo que le da un aspecto muy semejante y, debido a su fluidez, reproduce

La resina puede retocarse mecánicamente para evitar pequeños defectos o irregularidades surgidas durante el proceso de moldeo.

con gran exactitud las formas y textura captadas por el molde.

Para la tinción de la resina se han utilizado pigmentos microlíticos, fabricados especialmente por la casa Ciba para teñir resinas epoxídicas. Son pigmentos de partícula muy fina, capaz de mantenerse en dispersión en la baja densidad de la resina Araldite 2020, y con una gran capacidad de resistencia a la luz, no variando de color pese a exposiciones prolongadas a los rayos ultravioletas.

Otro elemento importante en la reconstrucción de vidrio es el material utilizado como molde. Debe ser inocuo para la pieza original al obtener la forma de ella, y compatible con los materiales de reintegración al reproducirla. En los casos que nos ocupan, se ha utilizado una silicona odontológica de adición (Panasil Contact Plus y Panasil Contact Two in One). Es una silicona espatulable, lo que nos da una gran comodidad de trabajo, pero bastante fluida y con una gran capacidad de detalle, es capaz de reproducir a la perfección la textura de la superficie del vidrio. Tiene pH neutro, es totalmente compatible con el vidrio y con la resina epoxídica y no deja residuos. Como característica

extremadamente interesante, debemos decir que no necesita de un agente separador, pese a que se adhiere perfectamente al vidrio y sella cualquier posible fuga.

Para las uniones provisionales, se ha utilizado cinta invisible (Scotch o Tesa), que se adhiere bien al vidrio pero no le transfiere adhesivo, y cianocrilato (Loctite o Superglue), que se elimina con facilidad y tiene un tiempo de adhesión muy limitado.

2. Procedimientos y resultado:

⇒ Eliminación de las intervenciones anteriores: ya se ha comentado que las tres piezas presentaban reintegraciones de poliéster. Para poder retirar esta resina se han tenido que separar primero los fragmentos con infiltraciones de acetona por goteo, consiguiendo así desprender la mayoría de reintegraciones. Algunas partes de vidrio estaban totalmente embutidas dentro del poliéster, así que se ha procedido a la inmersión de esos fragmentos en acetona,

La copa de vidrio una vez finalizado el proceso de restauración.

combinando con un rebaje mecánico con bisturí del grueso de la resina. Estos procedimientos también han servido para la eliminación de antiguos barnices y capas de protección.

Previo al desmontaje de las piezas, se han realizado una serie de calcos y fotografías para facilitar el remontaje una vez eliminados todos los elementos nocivos o distorsionantes.

- ⇒ Limpieza: aprovechando la intervención, se ha apurado un poco más la limpieza de las piezas que, en algún caso, todavía presentaban restos de tierra e iridiscencias. Para ello se han utilizado cepillos suaves, palitos de bambú y una mixta de agua desionizada y etanol al 50%.
- ⇒ Unión de fragmentos: para el montaje provisional, se han unido los diferentes fragmentos con tiritas de cinta adhesiva invisible, a modo de costura. Este tipo de cosido da una gran estabilidad a las uniones durante el montaje y se puede modificar la disposición de los fragmentos con mucha facilidad. En casos de fragmentos con poco contacto se han utilizado puntos de unión con cianocrilato, adhesivo de efecto rápido que da uniones fuertes de manera temporal.

Para la unión definitiva se ha utilizado Araldite 2020 aplicado por goteo entre las tiritas de cinta invisible. Debido a su baja viscosidad, el

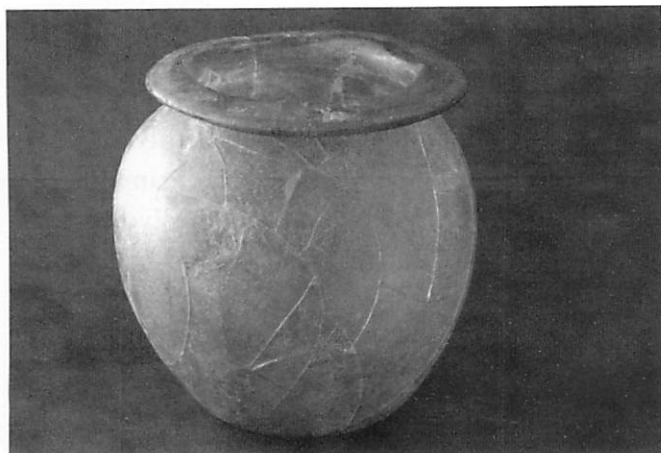
adhesivo se reparte por capilaridad a lo largo de las fracturas. Cataliza en 24 horas y da unas uniones fuertes y resistentes, pero se remueve con facilidad aplicando calor o disolvente.

La cinta invisible se retira mecánicamente con bisturí, así como el exceso de adhesivo, y se eliminan los posibles restos con un hisopo humedecido en alcohol.

- ⇒ Confección del molde: para la copa se ha utilizado silicona Panasil Two in One (verde) y para la urna y la botella Panasil Contact Plus (violeta), más fluida y de catalización un poco más lenta, debido a que las lagunas son más grandes y complicadas.

Una vez bien mezclados los dos componentes, se extiende la silicona por la superficie original que tomaremos como modelo, con una espátula y con movimientos circulares para que no aparezcan burbujas. Se deja catalizar entre tres y cuatro minutos y se separa. Se marca el contorno de la laguna con rotulador permanente y recortamos, dejando un margen de unos dos milímetros. Se borra el rotulador y se fija a la laguna con unos puntos de cianocrilato. Si la resina se va a aplicar con una carga y espátula, basta con hacer el molde de un solo lado, pero si la vamos a aplicar fluida debemos seguir el mismo procedimiento para el molde interior y el exterior. La diferencia estará en que el molde exterior debe tener al menos dos orificios de un milímetro de diámetro aproximadamente; uno de los orificios se sitúa en la parte más baja de la laguna y será por donde entre la resina, el otro estará en la parte más alta y servirá de salida del aire. Es recomendable practicar un orificio en cada punto susceptible de retener aire. Una vez fijados los moldes se sella todo el contorno con la misma silicona y se coloca y sella también una pajita articulada en cada uno de los orificios del molde.

- ⇒ Reintegración: para la reintegración de la copa se ha utilizado Araldite 2020 sin colorear, pero con un agente tixotrópico (Aerosil) para conseguir la consistencia necesaria para aplicar con espátula. El vidrio de esta pieza es blanquecino y ha perdido parte de su transparencia, lo que lo hace apropiado para esta técnica de reintegración. El tixotrópico no colorea la resina,

La urna de vidrio soplado tras el tratamiento de restauración.

La misma pieza antes de comenzar con el tratamiento.

pero la dota de infinidad de pequeñas burbujas que quedan atrapadas y dan cierta opacidad. Este sistema es cómodo y limpio, ya que se evitan las fugas de resina, muy habituales en la aplicación por vertido. Es recomendable alisar la superficie de la reintegración, con la ayuda de unas gotas de aceite de vaselina, transcurridas un par de horas desde su aplicación. Esto nos permite dejar una superficie más regular y tendremos menos trabajo en el pulido final.

Para la urna y la botella se ha utilizado el Araldite 2020 coloreado y aplicado por vertido. Para la tinción se han utilizado pigmentos microlíticos, previamente diluidos en xileno. La resina coloreada se vierte, con la ayuda de una pipeta o similar, en la pajita situada en el punto más bajo del molde y se va moviendo la pieza de manera pendular para que se reparta

bien por todos los puntos de la laguna. Se sigue vertiendo la resina poco a poco, hasta que sale por la pajita del punto más alto y el contenido de las dos se nivela. Transcurridas 24 horas ya se puede retirar la silicona y comprobar si la laguna se ha reintegrado de manera satisfactoria. Otra ventaja de los moldes de silicona es que, en caso de que la reintegración no haya quedado bien, se pueden volver a utilizar. En los tres casos ha sido necesario un pulido final de la resina para modificar ligeramente la forma o la superficie de la reintegración. Este pulido se ha realizado con bisturí, microtorno y con papel de lija de diversos grosores. Para devolver el brillo y la transparencia a la resina, perdidos durante el pulido, se ha dado un barnizado final con la misma resina epoxídica, aplicada a pincel.

Bibliografía

- FERNÁNDEZ, L.; SCHÖNNER, L. y PUGÉS, M. (2007): "Productes i tècniques per la reconstrucció de vidre arqueològic." *Quaderns tècnics del l'MCHB. Conservació i restauració 2*. MHCB, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona
- GIRARD, P. (2004): "La conservation et la restauration des verres médiévaux". *Le Verre. Un art du feu au Moyen Age*. Catàleg de l'exposició, pàgs. 43-44. Fos-sur-Mer
- MARCELO VIGIL, P. (1969): *El vidrio en el Mundo Antiguo*, Instituto Español de Arqueología, Consejo Superior de Investigaciones científicas, Madrid

- MINGUÉLEZ RAMOS, C. (1989): *El vidrio romano en el Museo del Puig des Molins*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, nº 21, Ibiza
- GIANDOMENICO DE TOMMASO (1990): *Ampullae Vitreae, Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia Romana (I sec. a. C-III sec. d.C)*, Giorgio Bretschneider Editores.
- ISINGS, C. (1957): *Roman Glass from dated Finds &, Archaeologica Traiectina 11*, Groningen/Djakarta.

NOTES BREUS

Un ánfora de *Sullectum*

hallada en Ibiza

Joan Josep Marí Casanova¹

Josep Torres Costa²

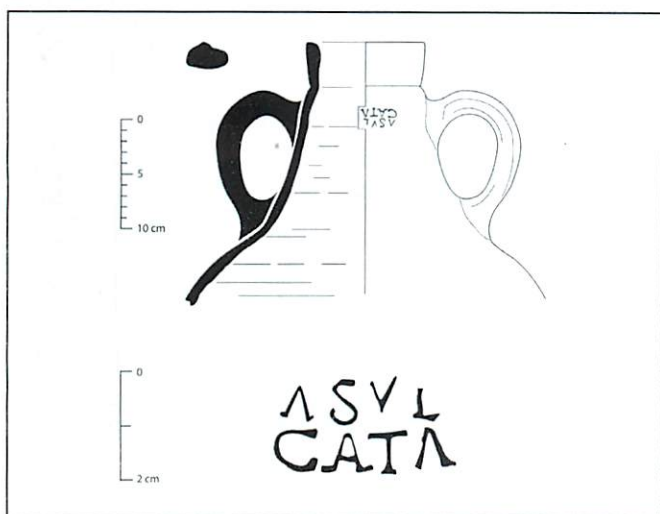

Fig. 1: Africanan IID y su sello ASVL/CATA.

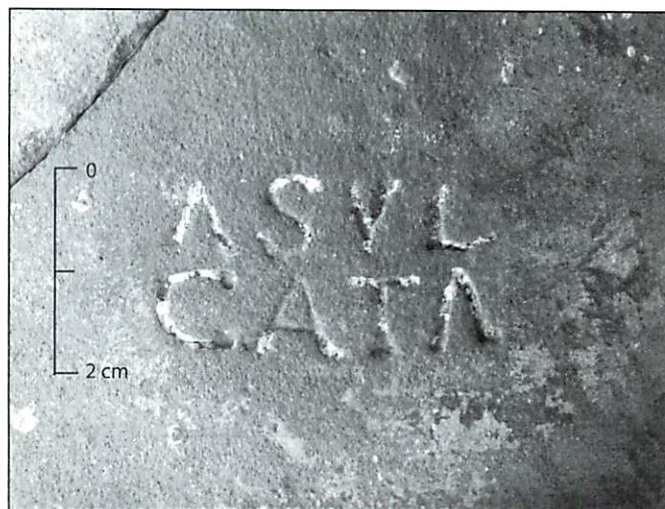

Fig. 2: El sello ASVL/CATA.

Entre los meses de diciembre de 2009 y marzo de 2010 se llevó a cabo el seguimiento arqueológico del dragado en la dársena Marina Ibiza, situada en la costa norte de la bahía de la ciudad. Esta actuación propició el hallazgo de un heterogéneo grupo de restos cerámicos compuesto principalmente por ánforas³. El material vascular presenta una cronología muy amplia que, *grosso modo*, abarca desde el s. IV a.C. al III d.C.⁴. Entre este conjunto destaca la presencia de un ánfora producida en el norte de África.

Morfológicamente, el ánfora africana cuenta con un borde vertical, únicamente separado del cuello troncocónico por una pequeña acanaladura. Las asas, de sección ovalada y con ligeras

nervaduras longitudinales, se disponen sobre el cuello. Por estas características, el contenedor se inscribe dentro de la forma Africana IID variante 1, el ánfora tipo 26 de M. Bonifay⁵ (Fig. 1).

La pasta de la pieza, cuyo color rojo original ha derivado a grisáceo por encontrarse en un ambiente submarino, aparece constelada por pequeños desgrasantes blancos. Estas inclusiones, en ocasiones reaccionadas por sobreexposición térmica, están compuestas por microfósiles, rocas calcáreas y por partículas finas de cuarzos de origen eólico⁶.

En el cuello del ánfora aparece un sello inciso a dos líneas y sin cartela, impreso mediante una matriz metálica antes de la cocción del envase,

1. Arqueólogo (juanjocasanova@yahoo.es).

2. ANTIQVARIVM, Arqueología y Patrimonio (www.antiquarium-ibiza.com).

3. El área donde se situaban los restos cerámicos ocupaba una superficie aproximada de 12-13 m. de este a oeste y de unos 5-6 m. de norte a sur, de los cuales sólo se excavaron los extremos este y oeste hasta poco más de 4 m. de profundidad.

4. Cerámica de producción local: Ánforas PE-14 o T-8.1.1.1 (s. IV a.C.), PE-16 o T-8.1.3.1 (s. III a.C.), PE-17 o T-8.1.3.2 (s. II a.C.), PE-24 (s. II a.C.), PE-25 (s. I-III d.C.) y PE-41 (s. I d.C.). Ánforas de importación: Contenedores itálicos (Dr.1), galos (G-4), béticos (Dr. 7-11) y tarraconenses (Dr. 2-4).

5. BONIFAY 2004, 116 fig. 62.

6. Sobre las características arqueométricas de la producción vascular de *Sullectum* cf. CAPELLI, C. ET AL. 2006, 291-294.

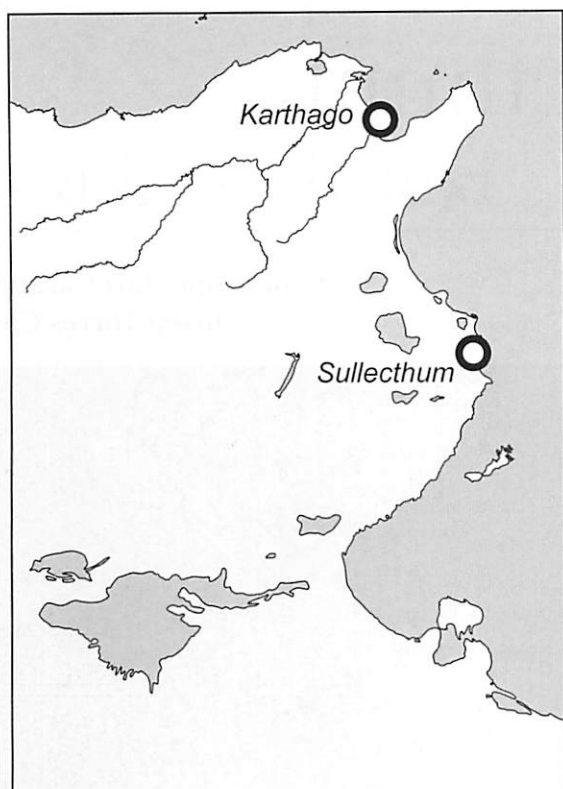

Fig. 3: Situación del puerto de *Sullecthum*.

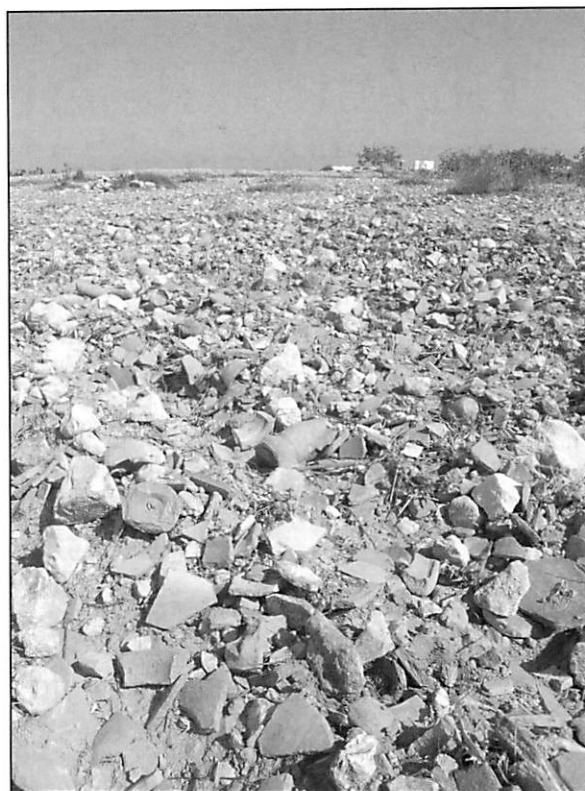

Fig. 4: Taller de ánforas periurbano en las catacumbas de *Sullecthum*.

en la que se puede leer perfectamente ASVL/ CATA. Sobre la tipografía de las letras llaman la atención las dos A que abren y cierran el texto, dado que aparecen trazadas sin el asta horizontal. La estructura de su contenido, al igual que ocurre en otros sellos africanos, sigue el binomio formado por un topónimo (ASVL) y un elemento onomástico (CATA) (Fig. 2). Los sellos de la conocida serie ASVL o ASYL remiten directamente la fabricación del envase al antiguo puerto de *Sullecthum*-Salakta, en la actual Túnez (Fig. 3), donde hay constancia de una importante concentración de centros alfareros periurbanos y rurales especializados en la producción de contenedores anfóricos (Fig. 4). Bajo nuestro punto de vista, la primera línea de la inscripción debe ser leída con la preposición latina “A” acompañando al nombre

de la ciudad que, consecuentemente, deberá desarrollarse en ablativo como “a *Sul(lectho)*”⁷. Por otro lado, el elemento CATA podría hacer referencia a un *offinator* registrado con el nombre *Cata*(). Por otros sellos africanos sabemos que los *cognomina* de estos “responsables de taller” se expresaban habitualmente en genitivo, indicando de esta manera su control sobre la producción de los envases, o, con menor frecuencia, en nominativo, omitiéndose sistemáticamente el verbo *fecit*. Así pues, si consideramos que CATA son las primeras letras de un *cognomen* masculino, caben múltiples posibilidades de restitución como, por ejemplo, *Cata(plus)*⁸, entre un largo etcétera. Por el contrario, si optamos por el *cognomen* femenino *Cata*, el epígrafe ya está completo y éste aparece expresado en nominativo, como *Cata (fecit)*⁹. Las dos

7. Una brillante hipótesis de F. Zevi publicada en FOUCHER 1970, 20.

8. Aunque por el momento no tenemos constancia de ningún *Catapulus* en la onomástica africana, éste es el *cognomen* masculino, iniciado por *Cata* (), mejor representado en la epigrafía latina (7 inscripciones), cf. CIL VI, 12615; CIL VI, 19936 = CIL X, 1088,179; CIL X, 8068, 3-4; CIL XIV, 2675 (p. 493); LIKelsey 161; AE 1978, 39.

9. El *cognomen* *Cata* está atestiguado en *Africa Proconsularis*, cf. CIL VIII, 27671: *Tertia / Cata vix(it) / XXXX*; ILTun 678 = AE 1928, 32: *Cata Stis(icis?) Ba/liathonis I[3]/ni f[ilia] Vibi M[3]/nonis uxor / pia vixit annis / L h(ic) s(ita) e(st) t(erra) t(ibi) l(evis) s(it)*. Asimismo, en Numidia, cf. I.LAlg-02-01, 3118: *I[3]/iapa / Cata / v(ixit) a(nnos) / LXXXV / h(ic) e(st) s(ita)*; I.LAlg-02-02, 06378: *C(a)e(cilia) / Cata / [v(ixit) a(nnos)] LX // D[e]is Ma(nibus) / s(acrum) / I(tulius) Mars(us) [v]ix(it) an(nos) L[]*.

explicaciones son, en principio, igual de válidas, si bien, habrá que esperar a que la eventual aparición de una variante más desarrollada del sello desvele la incógnita¹⁰. Para acabar, hay que señalar que el sujeto de la inscripción es elíptico. Por nuestra parte, proponemos completar el epígrafe con la palabra *amphora* o *testa*. Otros sujetos como *opus doliare* u *opus figlinum* tendrían un significado parecido, tanto en los ladrillos, como en las ánforas romanas. Así pues, a modo de corolario, podemos restituir la inscripción como:

(*Amphora vel Testa*) a Sul(lectho), (ex officina) Cata(pli, -) vel Cata (fecit).

Que puede entenderse como: “(Ánfora fabricada) en Sulecto, en la oficina de Cata(plo, -) o hecha por Cata”

Aunque las ánforas exportadas desde los almacenes de *Sullecthum* se encuentran repartidas por todo el Mediterráneo, cabe señalar que la estampilla ASVL/CATA cuenta con diversos paralelos en Porto Torres (Cerdeña)¹¹ y en Roma. Gracias a las excavaciones españolas en el Monte Testaccio, esta marca ha podido ser fechada con precisión en descargas con dataciones consulares de los años 246 y 247 d. C.¹², en tiempos del emperador Filipo el Árabe.

Mucho se ha debatido sobre el contenido de las ánforas africanas¹³. En nuestra opinión, la casi total ausencia de ánforas del tipo Africana II en el Monte Testaccio, el gran basurero de los contenedores de aceite de oliva de Roma, es un indicio suficiente para excluir este producto como la mercancía

Fig. 5: Cubas de salazones en la factoría de *Sullecthum*.

principal de las ánforas africanas grandes¹⁴. Asimismo, hemos constatado que, como en muchas otras ánforas del tipo Africana II, el ejemplar hallado en Ibiza cuenta con evidentes trazas de resina destinada a impermeabilizar sus paredes internas. Por lo general, la presencia o ausencia de pez en el interior de un ánfora es un buen indicador, dada la manifiesta incompatibilidad de esta sustancia con el aceite de oliva para uso alimentario¹⁵. Como es conocido, las resinas son muy habituales en las ánforas destinadas al transporte de vino, conservas en *defrutum* y salsas de pescado. Sin duda, este último condimento debió ser el contenido habitual de las ánforas Africana II, ya que *Sullecthum* cuenta, a muy pocos metros de los talleres cerámicos, con una gran factoría de salazones (Fig. 5).

Como se puede comprobar en el espléndido mosaico de los *navicularii* de *Sullecthum* en la plaza de las corporaciones de Ostia (Fig. 6), este

10. En la antigüedad clásica las mujeres también aparecen relacionadas con la producción cerámica. Por ejemplo, en la fabricación de los ladrillos de Roma alrededor del 6% de los *officinatores* conocidos son mujeres (HELEN 1975, 112-113). También aparecen relacionadas con la elaboración de ánforas olearias béticas (BERNI 2008, 144). En el ámbito de la industria de las ánforas africanas conocemos los sellos de Iulia de *Sullecthum* (IVLIAE/ASVL: VAGLIERI 1913, 207; ZEVÍ & TCHERNIA 1969, 182, nota 4; OSTIA IV, 201 n. 99 et Tav. 2. 99; VAN DER WERFF, 1977-78, 184) y de Aurelia Beroa (AVRELIA/BEROAE: CIL XV, 3406, 1 et 2; BONIFAY 2004, 14 fig. 5. 6).

11. VILLEDIEU 1984, 189 et 323 fig. 253.

12. TESTACCIO IV, 600a, b, c, d et 613a.

13. Sobre esta problemática, cf. BONIFAY 2007, 8-32.

14. La mayoría de las ánforas tunecinas del Testaccio son del tipo Africana IA y IB, los contenedores olearios africanos por excelencia, cf. REMESAL 2004, 1077.

15. LEQUEMENT 1975, 678. Plinio señala que toda resina se disuelve en aceite (PLIN. *Nat.* 14. 123). Sin embargo, algunas ánforas olearias pudieron estar impermeabilizadas con goma líquida o cera fresca (COL. 12.49.11 et 12.52.15). Sobre esta problemática cf. PECCI & CAU 2010, 593-600.

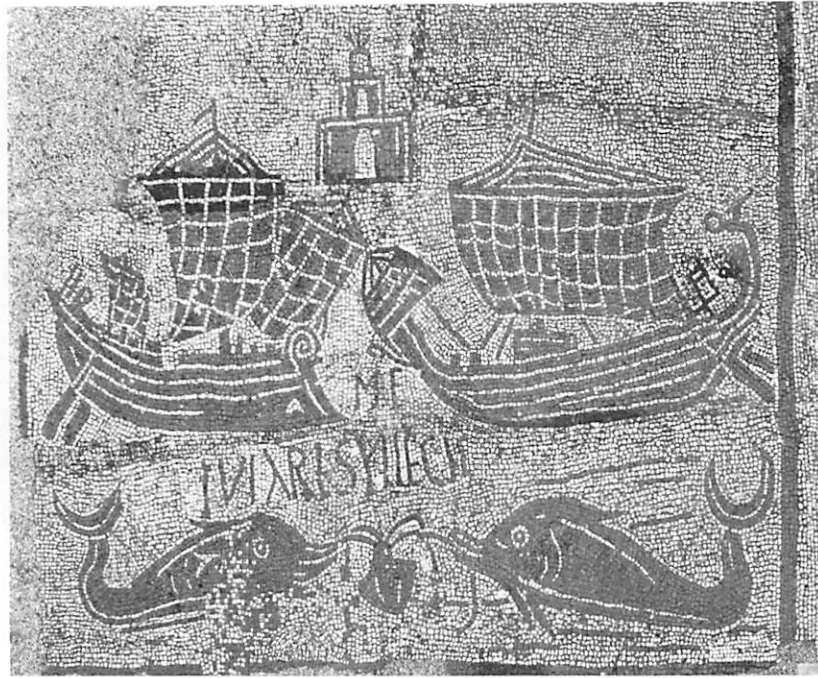

Fig. 6: Mosaico de los *navicularii* de *Sullecthum* en la Plaza de las Corporaciones de Ostia (foto: www.ostia-antica.org).

puerto africano desempeñó una importante función comercial en el seno de la provincia de *Africa Proconsularis*, exportando a gran escala múltiples productos agrícolas y derivados de la pesca. El ánfora de *Sullecthum* hallada en Ibiza contribuye a

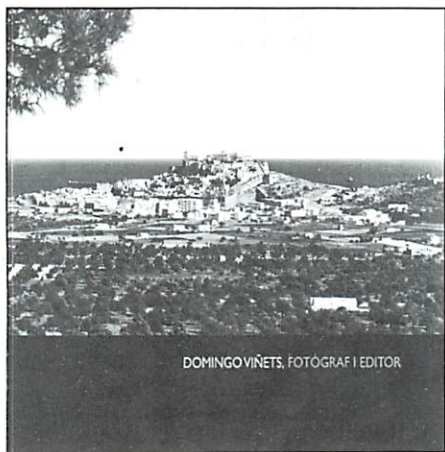
ilustrar la dinámica de este vasto proceso económico a mediados del s. III d. C, en el que *Ebusus* jugó un papel relevante como isla puente para el comercio africano en dirección al noreste peninsular y al sur de la *Gallia*.

Bibliografía

- CAPELLI, C.; BEN LAZREG, N. y BONIFAY, M. (2006): Nuove prospettive nelle ricerche archeometriche sulle ceramiche nordafricane: l'esempio del l'atelier di *Sullectum*-Salakta (Tunisia centrale), *Archeologie. Studi in onore di Tiziano Mannoni*, Ed. a cura di N. Cucuzza e M. Medri, Bari, 291-294.
- BERNI, P. (2008): *Epigrafía anfórica de la bética. Nuevas formas de análisis*, (*Instrumenta* 29), Barcelona.
- BONIFAY, M. (2004): *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, (*BAR International Series* 1301), Oxford.
- BONIFAY, M. y GARNIER, N., (2007): Que transportaient donc les amphores africaines?, Annexe: Analyse du contenu des amphores africaines, En: E. Papi (ed.). *Supplying Rome and the empire. The proceedings of an international seminar held at Siena - Certosa di Pontignano on may 2-4, 2004 on Rome, the provinces, production and distribution*, (*JRA Supplementary Series* 69), Portsmouth, 8-32.
- FOUCHER, L. (1970): Note sur l'industrie et le commerce des *salsamenta* et du *garum*. *Actes du 93e Congrès Nationale des Sociétés Savantes (Tours 1968)*, Section Archéologie, Paris, 17-21.
- HELEN, T. (1975): *Organization of roman brick production in the first and second centuries A. D. An Interpretation of Roman Brick Stamps*, Helsinki.
- LEQUEMENT, R. (1975): Étiquettes de plomb sur des amphores d'Afrique, *MEFRA* 87-2, 667-680.
- OSTIA IV; CARANDINI, A. y PANELLA, C.: eds., *Ostia IV*, (*Studi Miscellanei* 23), Roma.
- PECCI, A. y CAU ONTIVEROS, M. Á. (2010): Análisis de residuos orgánicos en ánforas: El problema de la resina y el aceite. En: BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. Mª., REMESAL RODRÍGUEZ, J., eds., *Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) V*, (*Instrumenta* 35), Barcelona, 593-600.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J. (2004): L'Afrique au Testaccio, *L'Africa Romana* XV, Tozeur 2002, Roma, 1077-1089.
- TESTACCIO IV; BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. Mª. y REMESAL RODRÍGUEZ, J., eds., (2007): *Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) IV*, (*Instrumenta* 24), Barcelona.
- VAGLIERI, D. (1913): Ostia. Scavo del Decumano. Scoperte varie, *Notizie degli Scavi di Antichità*, 204-220.
- VAN DER WERFF, J. H. (1977-78): Amphores de tradition punique à Uzita, *Bulletin Antieke Beschaving* 52-53, 171-200.
- VILLEDIEU, F. (1984): *Turris Libisonis. Fouille d'un site romain tardif à Porto Torres; Sardaigne*, (*BAR International Series* 224), Oxford.
- ZEVI, F. y TCHERNIA, A. (1969): Amphores de Byzacène au Bas-Empire, *Antiquités africaines* 3, 173-214.

NOVETATS

bibliogràfiques

- **VIÑETS, Domingo: Fotògraf i editor. Fanny Tur Riera. Eivissa: Ajuntament d'Eivissa, amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. 243 pàgines. La major part de les fotografies en blanc i negre, algunes en color.**

Es tracta d'un llibre que recull part de l'ingent i valuós llegat fotogràfic que ens va deixar Domingo Viñets. Reuneix bona part de les imatges que custodia l'Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa, així com algunes fotografies inèdites de la col·lecció particular de la seua filla, Àngels Viñets. Domingo Viñets, català, va venir a Eivissa l'any 1915 amb el propòsit de passar-hi una temporada. De seguida es sentí captivat pels encants d'aquesta terra i s'hi establí d'una forma definitiva. Fou el fundador de la joieria *Viñets*, situada al carrer de ses Farmàcies.

Figura clau en la història de la fotografia d'Eivissa, Viñets va compaginar la tasca de fotògraf amb la d'editor de targetes postals. Davant una incipient indústria turística, a través d'aquestes postals, Viñets exportà la imatge de les nostres illes. Igualment, algunes d'aquestes fo-

tografies, foren editades en fullets publicitaris i en els primers llibres que serviren de guia per als nostres visitants.

Fanny Tur Riera és l'autora dels textos i dels peus descriptius de les més de dues-centes fotografies que conté, des dels anys 20 fins als 60 del segle XX. També inclou notícies i anècdotes d'alguns esdeveniments i fets que poden estar relacionats amb les imatges, com el temporal d'aigua de 1930, el naufragi del vapor Mallorca l'any 1913 i la inauguració del monument en agraïment al poble de Santa Eulària, o la inauguració de l'hotel Portmany l'any 1933, entre d'altres. El llibre s'estructura en vuit capítols: Sèries documentals, La ciutat d'Eivissa, Santa Eulària des Riu, Sant Antoni de Portmany, Sant Josep de sa Talaia, Sant Joan de Labritja, Formentera i La gent.

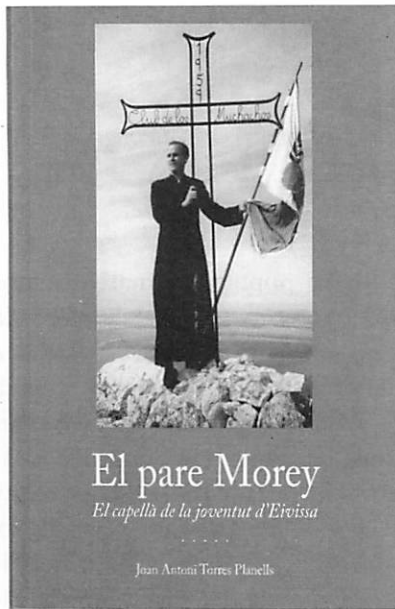
Moltes de les imatges de Viñets són prou conegudes i han estat molt reproduïdes, per això aquest llibre ajudarà a que es reconegui en tot moment la seua autoria. Així mateix, en haver-se reunit bona part de l'obra fotogràfica de Viñets en un volum, aquesta recopilació ens permetrà poder-la analitzar i estudiar, tant des del punt de vista de la seua mirada fotogràfica, com de l'evolució d'un temps passat que mai més no tornarà.

- **TORRES PLANELLS, Joan Antoni: El pare Morey. El capellà de la joventut d'Eivissa. Editorial Mediterrània Eivissa i Institut d'Estudis Baleàrics, Eivissa, 2009. 205 pàgines amb fotografies en blanc i negre.**

El llibre tracta la figura de Jaume Morey Rebassa, un personatge molt

estimat i popular, al mateix temps que ens ofereix un retrat de la dècada dels cinquanta a Eivissa. Nascut a Mallorca l'any 1926, Morey realitzà els estudis eclesiàstics al Seminari Conciliar d'Eivissa i fou ordenat sacerdot a la catedral d'Eivissa l'any 1955. L'edició del llibre coincideix amb el 50è aniversari de la precipitada sortida del pare Morey d'Eivissa, el mes octubre de 1959.

Torres Planells s'ha valgut de fonts documentals molt diverses, així com el testimoni de moltes persones que conegueren de prop el pare Morey, per apropar-nos la personalitat d'aquest home carismàtic, a través d'un text rigorós, amè i d'agradable lectura. Seguint un ordre cronològic, l'autor ens va explicant tot un seguit d'iniciatives i activitats promogudes per Morey i destinades a la joventut eivissenca, principalment als al·lots, amb la inclusió d'innovadores tasques pastorals. Definit com un home molt jovial, polifacètic i amb un gran poder de convocatòria, fou un interessat per la pintura, la fotografia, el periodisme, els esports i l'excursionisme, activitats molt engrescadores per a uns infants i joves amb nul·la oferta de lleure. Aficionat especialment al futbol, va promoure intensament aquest esport, amb la creació de equips de futbol, l'organització de lligues així com la fundació del setmanari *Gol* com a òrgan portaveu esportiu dels campionats juvenils i infantils. Fundà el *Club de los Muchachos* al que no tardà en incorporar una mascota, una mona anomenada *Xita*. Promogué sessions de cinema que tenien lloc els diumenges a la tarda, així com sessions de cinema a l'aire lliure. També fundà una rondalla i

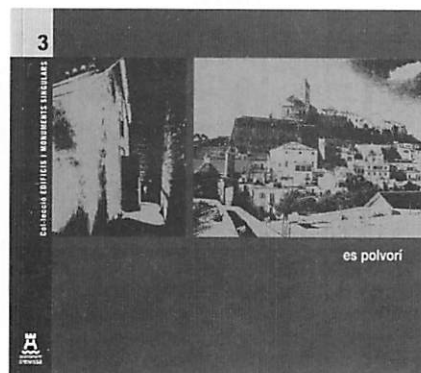
una banda de tambors. El juliol de 1959 organitzà la primera volta a Eivissa a peu amb una durada de quinze dies, amb la col·laboració de l'exèrcit, una minuciosa planificació, i fins i tot, un himne per animar el grup. Tot i això, les difamacions per part del sector més conservador que el veien com un pertorbador de l'ordre establert, i les amonestacions i advertiments del bisbe, no es feren esperar. Però aquests obstacles o l'increment de les seues responsabilitats eclesiàstiques, mai minvaren la seua tasca per dinamitzar la vida dels joves, il·lusionar-los en tot allò que els podia interessar i fer-los sentir protagonistes. Així, el mes de setembre organitzà un pelegrinatge a l'illot des Vedrà per posar una imatge de la Mare de Deu del Carme a la cova del pare Palau, i una creu al cim.

Finalment, el sector eclesiàstic conservador tingué més pes que la seua popularitat, i el pare Morey acabà per abandonar l'illa d'Eivissa. A través de diversos testimonis, Torres Planells analitza les possibles causes de la "marxa injustificada i injustificable" ordenada pel bisbe d'Eivissa i que provocà un gran rebombori per part del poble eivissenc. El llibre inclou alguns articles per tal d'aprofundir una mica més en l'època i la figura del pare Morey: "Marc històric, social

i aspectes psicològics de la dècada dels cinquanta del segle XX a Eivissa" del psicòleg Javier Serapio Costa, l'estudi psicografològic de Gabriel Molina Marí titulat "Jaume Morey al mirall de l'escriptura", i els articles recordatoris de Cristòfol Guerau de Arellano Tur, Joan Riera Ripoll, Joan Costa Tur "Coroner", Víctor Marí Marí, Enric Ramon Fajarnés, Javier Serapio Costa i Antoni Torres Font, protagonistes directes del seu activisme esportiu, educatiu i de lleure, i de la revolta que va provocar la seua anada.

- **GRAZIANI, Glenda: Es Polvorí. Ajuntament d'Eivissa, 2009. 50 pàgines. (Col·lecció Edificis i monuments singulars ; 3). Amb il·lustracions. Text en català, castellà i anglès.**

Com es va fer en els dos primers números de la col·lecció dedicats al Mercat Vell i al monument als corsaris, aquesta nova monografia a càrrec de l'arqueòloga Glenda Graziani, ens permet apropar-nos a l'edifici des Polvorí, que es troba situat en el baluard de Sant Llúcia. Es Polvorí era un edifici militar on s'hi guardava la pólvora que es feia servir per a defensar la fortificació. Es tracta d'una construcció semisoterrada, robusta i reforçada, amb una volta de mig canó de pedra a l'interior, i una coberta exterior de teula a dues aigües. L'autora ens fa un recorregut per la descripció de l'edifici, la decisió de l'enginyer Il

Fratino d'incloure el raval del puig de Santa Llúcia dins el recinte emmurallat i l'execució d'aquestes obres que es portaren a terme a finals del segle XVI. A través dels llibres de l'Arxiu Històric d'Eivissa, de la cartografia antiga i de noves dades extretes del seguiment arqueològic realitzat durant l'execució de les obres que s'han fet recentment, Graziani descriu la gran explosió de l'edifici el 21 de setembre de 1730, recordat com "s'any des tro", quan va caure un llamp dalt l'edifici, les seues conseqüències i la reconstrucció d'un nou polvorí en la dècada dels anys 50 del segle XVIII. El recorregut històric acaba amb es Polvorí en l'actualitat des de que fou cedit pel Ministeri de Defensa a l'Ajuntament d'Eivissa l'any 1972, fins a l'última intervenció de l'any 2008 quan es va recuperar l'espai com a sala polivalent. En tractar-se d'un col·lecció patrocinada pel Pla d'Excel·lència Turística d'Eivissa, inclou les versions en català, en castellà i en anglès. Així doncs, estam davant una obra que pretén donar a conèixer d'una forma divulgativa i didàctica un dels edificis més emblemàtics de la ciutat d'Eivissa.

- **VVAA. Feim memòria. La Segona República, la Guerra Civil i el Franquisme a Eivissa i Formentera. 175 pàgines, fotografies en blanc i negre.**

Aquest llibre, que és en realitat el catàleg resumit de l'exposició del mateix nom organitzada pel Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera i celebrada al Centre Sociocultural s'Alamera entre el 12 i el 28 de març d'enguany, i posteriorment traslladada a Formentera i a Sant Josep, recull sis interessants articles dels quals són autors Antonio-José Viñarás y Domingo, Neus Escandell Tur, Pere Vilàs Gil, Manel Santana i Moro, Xico Lluy i Santiago Colomar Ferrer; es clou amb una terrible relació dels pitiusos repu-

blicans coneguts morts a les Illes Balears i dels presoners al campament de Formentera. Els pròlegs són de Marià Torres, conseller de Cultura del Consell d'Eivissa, Sònia Cardona, consellera de Cultura i Patrimoni del Consell de Formentera i Luis Ruiz, president del Fòrum per a la Memòria d'Eivissa i Formentera i es tanca amb una cronologia que va des de 1930 fins a 1959.

L'obra ve a cobrir parcialment un buit a la historiografia produïda durant els més de setanta anys transcorreguts des del final de la Guerra Civil i exclusivament dirigida al record de les víctimes de l'altre bàndol. És sens dubte per això que, tot i que un dels aspectes més interessants és la reproducció de pàgines de diaris relatives al tema, la insultant manca d'aquesta important font d'informació —reduïda al més absolut silenci quan no tergiversada— ha obligat a llargues i complicades investigacions als arxius espanyols, i també de diversos països d'ambdós costats de l'Atlàntic, amb la conseqüent càrrega de dificultat que això comporta.

És de notar l'esforç que el col·lectiu per la Memòria ha fet en el recull d'una bona mostra de fotografies d'aquella època, la major part no solament disperses sinó ben amagades al fons dels més recòndits calaixos familiars, però que a poc a poc (tal vegada massa a poc a poc) van sortint; alguna d'elles probablement no havia vist la llum en setanta anys.

Fa esgarrifar repassar la relació del nombre i la causa de morts al campament de Formentera, amb dades fiables de certificats mèdics, tots ells similars i en un breu període de temps que no arriba a l'any i mig. Fins i tot per a un profà en el tema de la terminologia *ad hoc* es fan patents les condicions infrahumanes en les quals es mantenien presoners aquells homes traslladats des de llocs llunyans, especialment pel que fa a l'alimentació i a les condicions higièniques. I això, per no esmentar

els pitiusos traspassats, molts d'ells sospitosament en els anys immediatament posteriors a l'acabament de la guerra, tot i que contràriament al cas del campament de Formentera, no s'especifica la causa. Com diu una frase del llibre: "Amb la victòria no n'hi ha prou. També fa falta la venjança per mantenir obertes les ferides".

Quant als articles, és d'agrair als seus autors la important tasca d'investigació que suposa el rastreig de la vida dels exiliats, tant a Europa com a Amèrica. Causa sorpresa i temor l'horrorosa peripècia dels que caigueren en mans dels alemanys i anaren a parar a un dels molts camps de concentració, ben documentats pels historiadors, i que pel que va passar allà tenen merescuda la fama de ser protagonistes d'una de les pàgines més negres de la història de la humanitat.

Interessant és també el relat dels esdeveniments de la política local els anys que va durar la República: per falta d'una cultura democràtica mai no experimentada, les lluites dels partits i sindicats; les lògiques ànsies d'una ràpida i contundent renovació de la vida pública i del repartiment de la riquesa per una part, i per l'altra les traves de tot tipus dels que pensaven que les coses s'havien de fer a una altra velocitat o d'una altra manera.

Menció a part mereix el relat, d'altre costat ja ben conegut tot i que s'aporten noves dades que con-

tribueixen al seu coneixement, d'un dels èxits militars més importants de la República durant la Guerra Civil: l'atac amb èxit al cuirassat alemany *Deutschland* a l'avantport d'Eivissa el 29 de maig de 1937.

- **GÓMEZ, PACO: Viatge a Eivissa. Obra Social "Sa Nostra" (Caixa de Balears) i Fundació Foto Colectania, 2010. Textos d'Irene de Mendoza i Rafael Levenfeld. 117 pàgines, imatges en blanc i negre.**

El catàleg aquí present es va editar amb motiu de l'exposició "Viatge a Eivissa" del fotògraf pamplones Paco Gómez, que va tenir lloc en la Sala Cultura de Sa Nostra, entre el 4 de març i el 21 d'abril del 2010. Aquesta mostra neix de la col·laboració entre Sa Nostra i Foto Colectania, fundació que custodia des del 2001 l'arxiu de Paco Gómez per voluntat de la família, cedint les fotografies i sent molt respectuosos amb la selecció del material per aquesta exposició. Es tracta d'un recull de 45 fotografies, la majoria inèdites, que l'artista va fer en el seu primer i únic viatge a l'illa d'Eivissa en abril de 1960, acompanyat de la seva dona i sense cap objectiu manifest. La imatge anima a l'espectador a posar-se en la *pell del fotògraf*, que es va trobar amb una Eivissa que en aquell temps ja havia sobtat a molts d'artistes, però que baix el seu prisma ens ajuda a conèixer i comprendre de forma diferent l'illa d'aquell moment il·lustrant-nos el context.

En una primera part Irene Mendoza, la comissària de l'exposició, ens explica els primers treballs i col·laboracions del jove fotògraf amateur, que va compaginar el seu treball de caire més personal i artístic amb els encàrrecs de caire més professional. De seguida es posarà amb contacte amb fotògrafs rellevants de l'època que li van ajudar a publicar i exposar part de la seva obra No tri-

garà massa, com a resultat del seu treball, a adquirir reconeixement de la crítica.

Durant el seu breu viatge a Eivissa la fotografia que desenvoluparà serà sobretot de caràcter paisatgístic però amb una forta empremta analítica. Mendoza ens explica, de forma general, quin transons hi ha darrera de cada mirada que l'artista va immortalitzar amb el seu treball i com concebia cadascuna d'aquestes imatges, no com alguna cosa fortuïta sino més ve com una composició simple carregada de subtileza. A través d'aquest recull es poden observar els principals trets que caracteritzen la seva fotografia però al mateix temps ens mostra una cara diferent des del punt de vista retratístic captant l'esperit dels personatges. Es tracta d'una mostra en la qual imatges abstractes de tàpies i finestres es mesclen amb retalls de la vida quotidiana. Ambdós estils reflecteixen un ambient diferent de l'actual que captura el caràcter de l'illa anys abans que s'hi desenvolupés el boom del turisme.

El catàleg inclou un text evocador de Rafael Levenfeld titulat "Paco Gómez: presència i record" en el qual rememora episodis de la vida del seu amic. Entre aquests fets, la visita que va fer a l'illa en 1960, ens conta com davant d'aquella Babel bulliciosa i canviant, com era l'Eivissa dels anys seixanta, Paco Gómez ens emporta pedaços d'un

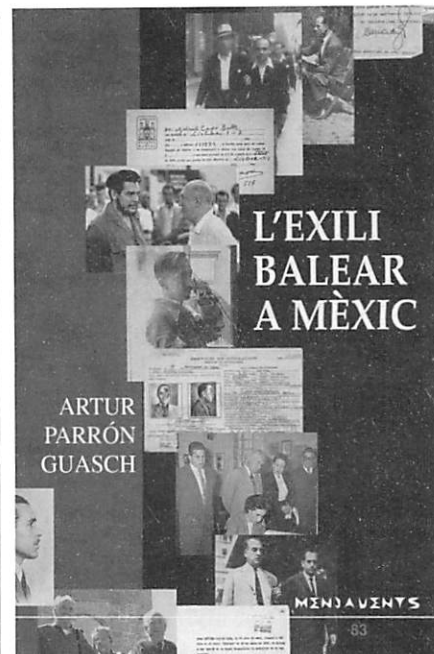

puzle sense compondre, petits besllums d'alguna cosa que va esclatar en tots els sentits. Les seves imatges estan impregnades d'aquest silenci que tant li agradava utilitzar per a que el propi espectador recompongués mentalment l'escena de la seva fotografia.

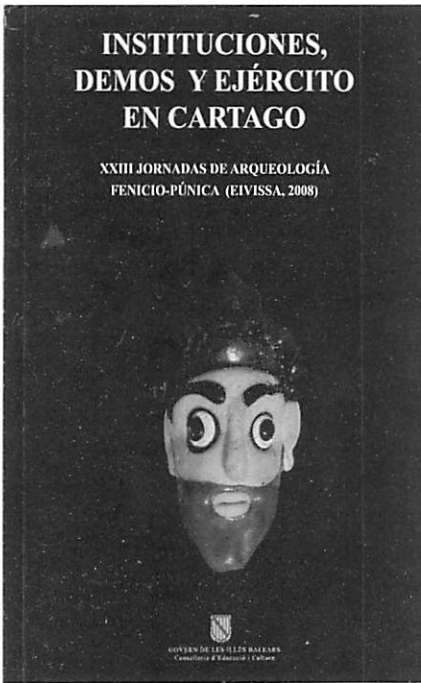
Finalment tenim una breu anotació biogràfica de l'artista i seguidament el catàleg ens mostra el recull de fotografies que es varen exposar a la Sala, hi ha que dir que la resolució de les imatges és de molt bona qualitat.

- **PARRÓN GUASCH, Artur:** *L'exili balear a Mèxic.* Edicions Documenta Balear, Palma, 2009. 279 pàgines, amb il·lustracions.

Artur Parrón ja havia publicat anteriorment dos llibres dedicats al tema de la Guerra Civil a Eivissa, que són, ara mateix, dues obres bàsiques per a conèixer aquest període històric. A la seva nova obra, l'autor ens presenta un molt complet estudi sobre l'exili republicà des de les Illes Balears al llarg de la Guerra Civil i després d'aquesta. Artur Parrón no només és un estudiós del període històric, sinó que a més residí a Mèxic, on va escriure la seva tesi (sobre l'exili republicà a Mèxic) i impartí classes. Aquesta obra està dedicada al que es coneix com "els oblidats", és a dir, tots aquells homes i dones que es veieren obligats a exiliar-se, i als quals el franquisme els negà fins i tot el dret a ser recordats. En el cas de les illes Pitiüses, ja teníem un estudi, publicat, el 2001, per Xico Lluy, amb el títol de *Visca Càrdenas! L'exili americà dels republicans pitiüesos*. Després d'uns capítols introductoris, Artur Parrón passa a fer un estudi individual d'aquests exiliats dels que ha trobat informació, illa per illa. Són en total seixanta-cinc (trenta-cinc mallorquins, di-

vuit menorquins i dotze eivissencs, sense que consti l'existència de cap formenterer). En el capítol que analitza l'exili dels eivissencs a Mèxic, presenta, com a la resta, un estudi individual de cadascun d'aquests exiliats. Alguns d'ells foren persones que no tengueren una especial rellevància, i intentaren adaptar-se a la seva nova vida, com un ciutadà més. Hi ha d'altres casos en què els nostres exiliats tengueren una projecció pública important: serien els casos d'Emili Garcia Riera, destacat crític cinematogràfic i autor de diferents obres relacionades amb la història d'aquest art, i Àngel Palerm Vich, un dels antropòlegs més importants, no només a Mèxic, sinó també a nivell mundial, de la segona meitat del segle XX. La societat eivissenca té, encara ara, un deute amb tots aquests eivissencs i eivissenques que es veieren obligats a deixar l'illa per mor de les seves idees. I no volem acabar aquesta breu presentació sense citar unes paraules de l'autor, al prefaci de l'obra: *Si en les pàgines següents aconseguim recuperar la memòria d'aquests doblement derrotats -per la guerra i per l'oblit- ja ens sentirem vencedors.* Esperem que es compleixin els desitjos de l'autor

- **AAVV: Instituciones, demos y ejército en Cartago. XXIII Jornadas d'Arqueologia fenicio-púnica (Eivissa, 2008). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 64. 172 pàg.**

Publicació de les cinc conferències presentades durant les XXIII Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica que en aquesta ocasió varen tractar el tema de les institucions, la societat i l'exèrcit a Cartago.

Amb el primer treball que porta el títol *Observaciones sobre la Constitución y las Instituciones de Cartago* el Dr. Pedro Barceló de la Universitat de Potsdam (Alemanya) analitza la constitució de Cartago, encara que segons l'autor, donada la manca de fonts literàries púniques, tan sols poden fer una aproximació ja que la informació que tenim és de segona mà i sense garanties de fiabilitat. Per a l'estudi de les magistratures, e institucions l'autor analitza textos clàssics d'autors com l'Aristòtil i Polibi de Magalòpolis.

En un segon treball titulat *Sociedad, Jerarquía y Clases sociales de Cartago*, el Dr. Luis Alberto Ruiz Cabrero, professor de la Universitat Complutense de Madrid i membre del grup d'investigació CEFYP ana-

litza, mitjançant la informació que ens proporcionen les escasses inscripcions que es conserven, com per exemple les inscripcions realitzades en la execució del ritual Molk i, en menor mesura, dels epitafis, diversos aspectes de la societat cartaginesa. Com podien ser les diferents professions i activitats (mercantils, marítimes, productives, etc.) que hi havia, els càrrecs que existien tant de caràcter administratiu com militar, o qüestions com la figura de la dona dins la societat cartaginesa o la presència de l'estranger, etc. arribant a la conclusió de que ens trobem davant d'una polis de tipus hel·lenístic però amb un important component oriental.

El tercer article, *Trajinantes y productores. Una visión de la economía de Cartago*, és a càrrec de Dr. Juan José Ferrer Maestro de la Universitat Jaume I de Castelló. Analitza les transaccions comercials, tant de la seva producció com de la d'altres amb les que Cartago cimentarà la major part de les seves activitats econòmiques i adquirirà rellevància a l'àmbit mediterrani, dedicant un capítol al comerç, als excedents tant agrícoles, com de metalls i manufactures, com als diferents recursos estatals que en tenia Cartago.

El penúltim article signat per la Dra. Ana Jiménez Flores de la Universitat de Sevilla centra la seva investigació en l'anàlisi de les institucions religioses a Cartago com bé indica el títol del treball *Instituciones religiosas. Las relaciones entre Demos y Divinidades en Cartago y las Ciudades fenicio-púnicas occidentales*. En aquest, l'autora intenta analitzar els aspectes més significatius entre les institucions religioses com a canal de comunicació entre els déus i el poble, és a dir, la comunitat de fidels, intentant conèixer els aspectes socials, econòmics i polítics implícits en els comportaments religiosos.

Finalment, el Dr. Fernando Quesada, professor de la Universitat Autònoma de Madrid en un treball

que porta el títol *En torno a las instituciones militares Cartaginesas*, examina, com ell mateix assenyala, les institucions militars de Cartago conegudes sobretot a partir de referències parcials i indirectes de les fonts clàssiques grecolatines i des de la perspectiva de la seva similitud amb altres estats contemporanis del Mediterrani central i oriental, centrant la seva explicació en qüestions institucionals i no d'una altra mena com poden ser les organitzatives, logístiques, etc.

- **DAVIS, Paul R, Ibiza y Formentera. El legado histórico. Ed. Barbary Press. 214 pàg. amb il·lustracions**

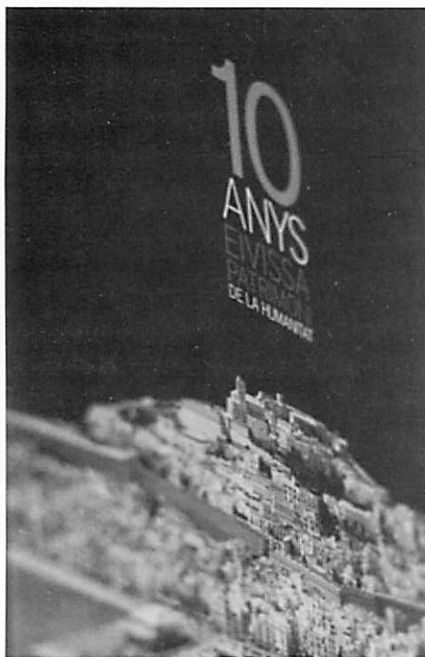
En aquesta obra, el seu autor ens presenta una guia orientativa per aquelles persones que vulguin conèixer diversos aspectes de la història i el patrimoni d'Eivissa. En primer lloc fa una breu introducció històrica des de la prehistòria fins a l'època actual. Després dedica els següents capítols a comentar i presentar diversos enclavaments històrics i patrimonials com són Dalt Vila o la necròpolis del puig des Molins i diversos jaciments arqueològics. També té un capítol de-

dicat a les torres de vigilància, les cases pageses, les esglésies rurals o elements patrimonials com són els pous, els molins, ses feixes, etc. També té dedicat un capítol a la mar i als seus productes. El text va acompanyat de dibuixos i mapes. Al final de l'obra hi ha també un apartat bibliogràfic i una selecció de fotografies de jaciments, esglésies, pous, etc. a color. Es tracta d'un llibre de divulgació amè i de fàcil lectura per a aquelles persones que vulguin conèixer un poc de la història i el patrimoni de les illes Pitiüses.

10 ANYS. EIVISSA PATRIMONI DE LA HUMANITAT 1999-2009'. Coordinació del projecte: Rosa Gurrea i Milena Herrea. Edició i textos: Silvia Castillo i Xescu Prats. Ajuntament d'Eivissa, Agost 2009.

Aquesta obra va ser creada amb motiu de la commemoració del 10^è aniversari del nomenament d'Eivissa com a Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO en 1999. En el primer capítol es fa una introducció on els protagonistes polítics del moment ens expliquen, des de la seva experiència, com va anar tot el

procés de deliberacions en les diferents sessions del Comitè de Patrimoni Mundial prèvies al definitiu reconeixement. Tots estan d'acord en afirmar que "amb la declaració de la UNESCO, Eivissa gaudeix del prestigi i el reconeixement històric i cultural que poseeixen les principals ciutats monumentals d'Espanya". En els següents punts, dins del primer capítol, el llibre ja ens parla dels veraders protagonistes d'aquesta declaració, els diferents monuments i espais naturals reconeguts com únics. Ens explica l'història de les diferents fases de construcció de les muralles renaixentistes de Dalt Vila, del jaciment de la Necròpolis de Puig des Molins, del poblat fenici de Sa Caleta i per últim de la importància de la posidònia oceànica causant de la rica biodiversitat marina de l'illa. En el mateix moment de la proclamació va quedar manifest la necessitat de crear un organisme que promogués, coordinés i finançés les diferents actuacions a realitzar en les béns afectats per la declaració de la UNESCO. Un cop esmentat la importància del Consorci Eivissa Patrimoni de la Humanitat també ens parla dels objectius que ha de complir i com s'ha finançat els diferents projectes. Per acabar aquest ampli capítol ens parlen del paper rellevant que té que Eivissa formi part del Grup Ciutat Patrimoni de la Humanitat d'Espanya. La finalitat dels següents capítols es posar de manifest tots els plans d'actuació, tant de conservació, de museïtzació com de investigació i difusió, que s'han portat a terme a Dalt Vila, no només referent a les muralles, també als diferents espais dins i fora de la ciutat amurallada, recuperant i posant en valor molts dels edificis històrics. Però no s'han limitat tan sols a fer remodelacions d'edificis antics, sinó que també podem veure com s'han aprofitat espais públics per crear habitatges de protecció.

Podem destacar el capítol quatre què ens presenta Dalt Vila com un gran museu al aire lliure, no només per les seves característiques monumentals sinó perquè resulta que hi podem contar amb set espais museístics i culturals, de natura molt diferent i a la mateixa vegada de gran importància dins la cultura eivissenca, la qual cosa fa encara més atractiva la visita d'aquest indret tan especial. No s'obliden de dedicar un apartat a les troballes arqueològiques que s'han produït a la acròpolis de Dalt Vila (incloent les efectuades a Vara de Rey, la Marina i sa Penya), supervisades per l'àrea de patrimoni de l'Ajuntament d'Eivissa, i que han permet desenterrar el passat de la ciutat antiga. Es fa palesa la importància que ha tingut, dins els projectes de gestió política i cultural, la adequació dels carrers, la il·luminació i senyalització mitjançant les infraestructures més apropiades per revitalitzar la zona històrica i els seu entorn més immediat; i podem veure com s'ha portat a terme. Als darrers capítols destaquen la nova empremta turística que volen exportar de la imatge d'Eivissa a reu del món orientada cap al patrimoni i allunyada del mundanal soroll de les discoteques. També queda inclosa dins de les múltiples activitats de caire cultural i d'oci que es fan a Dalt Vila, la tradicional Festa Medieval la qual ha esdevingut, any darrera any, un èxit com a esdeveniment turístic. Per acabar ens presenten els projectes de futur entorn a la ciutat antiga i les seus voltants. És interessant veure que al final han afegit una llista amb els projectes i les inversions durant aquest deu anys. La publicació esta escrita en català i castellà i ve acompanyat per un seguit de fotografies e il·lustracions a color de molt bona qualitat.

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués
fnogues3@gmail.com

Font de s'Alzina, camí de Dalt de Xarracó (Sant Joan de Labritja).

Recordo com si fos ahir el dia que en Benjamí Costa em va explicar la seva idea de fer una revista d'alt nivell i de rigor acadèmic dedicada al patrimoni, l'arqueologia, la museologia, etc., i em va proposar d'escriure aquesta secció. Deu números han sortit al carrer des d'aleshores i (permeteu-me el fàcil joc de paraules) això és una fita en ella mateixa.

Per al desè número de Fites vull centrar la secció en el paisatge històric i l'arqueologia del paisatge, coses que haurien de tenir una importància cabdal a Eivissa. El Regne Unit ha estat sempre un dels

països capdavanters en valorar, estudiar i difondre el patrimoni històric dels seus paisatges, que són entesos com a documents històrics del territori. La tasca d'institucions com English Heritage n'és una mostra. És precisament l'English Heritage qui va crear el projecte HELM (Historic Environment Local Management), que "proporciona accés a la informació, formació i orientació als encarregats d'adoptar decisions dins les autoritats locals, organismes regionals i nacionals sobre les actuacions que afectin l'entorn històric". HELM fou creat el 2004 "amb l'objectiu de treballar amb socis clau

per a proporcionar les eines necessàries per a gestionar el canvi a l'entorn històric amb millor preparació i confiança. La web conté les últimes publicacions d'English Heritage, informació sobre el Heritage Projection Reform (...) bases de dades i casos concrets de bones pràctiques, i publicacions de les autoritats locals sobre entorn històric”.

<http://www.helm.org.uk>

Una de les publicacions que podem descarregar de la web del HELM és “Farming the Historic Landscape. Caring for Archaeological Sites on Arable Land” que, com es pot veure, és de gran aplicació i vigència a l'illa d'Eivissa: “el camp d'avui i de demà és també el camp d'ahir, i les seves característiques històriques són fonamentals per a la seva diversitat, atractiu i fascinació. El paisatge i els llocs arqueològics que conté són l'única evidència que tenim per a la majoria de la nostra història: una història en la qual cada granja i cada propietat a Anglaterra ha exercit el seu paper. (...) Aquests llocs són fràgils i poden ser malmesos per qualsevol alteració significativa del sòl, ja que es desplacen característiques vulnerables (per exemple, rases i murs) i troballes (com la ceràmica i els ossos). Un cop perduts, aquests llocs són insubstituïbles. La gestió de llocs arqueològics de terres cultivades presenta un repte especial, ja que el conreu regular - o només un llaurat a més profunditat - pot malmetre o destruir qualsevol evidència oculta. No obstant això, tot i que aquests llocs han estat malmesos en el passat, i molts poden estar patint danys ara, el procés és sovint parcial i gradual. Com a resultat, un gran nombre de llocs sota conreus segueixen sent de gran importància i es beneficiarien d'una acció per aturar o minimitzar l'impacte del cultiu. Els agricultors poden jugar un paper vital per a garantir que aquests llocs es transmeten a les generacions futures”. Només cal canviar “Anglaterra” per “Eivissa” i veurem la vigència del text a casa nostra.

<http://www.helm.org.uk/server/show/category.19665>

També tenim la Landscape Character Network, una xarxa de lliure adhesió per l'intercanvi d'in-

formació dedicada al paisatge -notícies, recursos, enllaços i esdeveniments- (...) i on es fa referència al Landscape Character Assessment (LCA): “un enfocament per a entendre les diferències entre els paisatges, i que pot servir com a marc per a la presa de decisions que respecti les seves especificitats locals. És una manera de “descomprimir” el paisatge i comprendre com els seus elements distintius contribueixen al sentit de lloc. Com a tal, L'ACV és una eina útil per involucrar els interessats en el desenvolupament sostenible. Comunitats, desenvolupadors, agricultors i gestors del territori, el paisatge i els professionals de la planificació i altres, tots tenen un paper en la identificació de les característiques que fan un paisatge particular, únic, i utilitzar aquest coneixement per a planificar i gestionar els canvis del paisatge”

<http://www.landscapecharacter.org.uk/>

A Gal·les tenen el Cadw és el servei de medi ambient històric del Welsh Assembly Government: El nostre objectiu és protegir l'entorn històric de Gal·les, treballant amb socis i propietaris privats. Volem que la gent el gaudeixi d'aquest entorn històric, per aprendre'n, per tal de preservar-lo per als nostres descendents, i per a compartir-lo amb els altres.

<http://www.cadw.wales.gov.uk/>

També cal fer una ullada a la web del Kilmartin House Museum. “Hi ha més de 350 monuments antics dins d'un radi de sis milles del llogaret de Kilmartin, Argyll: 150 d'ells són prehistòrics. Aquesta extraordinària concentració i diversitat de monuments distingeix Kilmartin Glen com a una zona d'importància arqueològica excepcional. És un dels paisatges prehistòrics més rics d'Escòcia. El Kilmartin House Museum és un centre guardonat a nivell mundial per a l'arqueologia i la interpretació del paisatge, creat per a protegir, investigar i interpretar aquest paisatge arqueològic d'importància internacional i els artefactes que aquí s'han trobat”.

<http://www.kilmartin.org/>

Sense sortir del Regne Unit tenim l'ARCHI. Similar al cercador de jaciments arqueològics de la Generalitat de Catalunya, l'ARCHI és una base de dades de les posicions més de 125.000 jaciments arqueològics del Regne Unit disponibles a través d'Internet, sistemes de navegació per satèl·lit (Satnav), sistemes de posicionament global GPS i telèfons mòbils compatibles com l'Iphone.

<http://www.digital-documents.co.uk/>
<http://patrimoni.gencat.cat/>

L'apartat d'arqueologia de la web Intute té un dels millors reculls d'enllaços: "Intute Arqueologia ofereix accés gratuït a recursos d'alta qualitat a Internet. Cada recurs ha estat avaluat i classificat per especialistes en la matèria de les universitats del Regne Unit".

<http://www.intute.ac.uk/archaeology/>

I no podem parlar del Regne Unit sense esmentar el Council For British Archaeology, "una organització educativa que treballa a tot el Regne Unit per a involucrar la gent en l'arqueologia i promoure l'apreciació i la cura de l'entorn històric en benefici de les generacions presents i futures".

<http://www.britarch.ac.uk/>

Als amants dels monuments megalítics els agradarà la web Stone Pages: Stonehenge, stone circles, dolmens, ancient standing stones, cairns, barrows, hillforts and archaeology of megalithic Europe: "Durant els darrers 19 anys hem visitat personalment i fotografiat tots els 529 llocs arqueològics que trobareu en aquestes pàgines (117 a les sis seccions nacionals i 412 a la nostra secció de "Tours"), creant la primera guia web per a megàlits europeus i altres jaciments prehistòrics, en línia des de febrer del 1996".

<http://www.stonepages.com/>

Tornant al paisatge històric i l'arqueologia del paisatge, però més a prop, és obligat parlar de Jordi Bolòs i Masclans (Barcelona, 1955). Aquest historiador medievalista i catedràtic d'història medie-

val de la Universitat de Lleida, és autor del llibre "Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya". Publicat per l'Institut d'Estudis Catalans (ISBN: 84-7283-745-9) i per Publicacions de l'Abadia de Montserrat (ISBN 84-8415-647-8), aquest llibre ha esdevingut obra de referència a l'hora de tractar aquesta matèria, una disciplina cada cop més lligada a l'ordenació territorial i a l'elaboració dels catàlegs de paisatge. Farcit de referències a la recerca i la bibliografia d'àmbit europeu, els continguts del llibre són aplicables perfectament a la nostra illa. Podeu llegir-ne diversos fragments a Google Books, i una molt bona ressenya a Documents d'Anàlisi Geogràfica (Universitat Autònoma de Barcelona). Jordi Bolòs manté també diversos blogs sobre aquesta matèria, entre ells "Espais i paisatges medievals", "Història medieval i arqueologia del paisatge a Europa". A més, al blog dels medievalistes valencians Harca hi ha un vídeo d'una entrevista amb Bolòs.

<http://paisatgesmedievals.blogspot.com>
<http://arqueopaisatge.blogspot.com>
<http://harcajmv.blogspot.com>

Una molt bona eina de recerca online és l'Internet Archive, una institució sense ànim de lucre fundada per a crear una biblioteca d'Internet. Els seus objectius inclouen oferir accés permanent a investigadors, historiadors, acadèmics, persones amb discapacitat, i públic en general a les col·leccions històriques que existeixen en format digital. Fundada el 1996 i situat a San Francisco, l'Arxiu ha estat rebent donacions de dades d'Alexa entre d'altres. (...) Ara, l'Arxiu inclou textos, àudio, imatges en moviment i programari, així com pàgines web arxivades a les nostres col·leccions, i ofereix serveis especialitzats per a la lectura adaptada i accés a la informació per a les persones cegues i amb discapacitats".

<http://www.archive.org/>

Una altra eina interessant és Persée, un portal que difon les col·leccions de revistes científiques franceses. "El conjunt de serveis oferts pel portal és gratuït i està obert a qualsevol persona": revis-

Font i trull d'Atzaró (Santa Eulària des Riu).

tes científiques (totes les col·leccions de revistes científiques produïdes en el marc de Perseu o recuperades a partir d'altres llocs web associats), treballs de recerca (documents de diferent naturalesa (tesis, actes de xerrades, publicacions seriadades, etc.), espai personal (espai que permet comunicar-se entre usuaris i emprar de manera gratuïta un gran nombre d'eines destinades a facilitar el seu treball sobre les col·leccions que es troben a Persée

<http://www.persee.fr/>

Abans d'acabar, volem fer esment a la publicació a Internet del Mapa Digital del Patrimoni Històric d'Eivissa, que aprofita el motor de Google Maps i que té una versió de consulta pública al Departament de Política Patrimonial dins la renovada web del Consell d'Eivissa:

<http://www.conselldeivissa.com/>

Finalment, una web (britànica, naturalment) dedicada a les fites. Literalment. The Milestone Society: "Fundada el maig de 2001, el nostre objectiu és identificar, registrar, investigar, conservar i interpretar per al benefici públic les fites i altres marques de camí de les Illes Britàniques".

<http://www.milestonesociety.co.uk/>

I, per cert, la nova web de la revista Fites és a Wordpress:

<http://revistafites.wordpress.com>

INFORMACIÓ

del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2009

Com ja hem exposat en les *Memòries* d'anys anteriors, l'objectiu primordial del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera és continuar la labor de difusió del seu patrimoni, prosseguir en les tasques de conservació i documentació dels seus fons, avançar en l'activitat investigadora del centre i oferir una ampla oferta d'activitats dirigides tan a un públic adult com infantil mitjançant conferències, cursos, seminaris, tallers i publicacions.

El Museu Arqueològic d'Eivissa a pesar de les dificultats econòmiques, insuficiència de personal per al desenvolupament correcte de les activitats i problemes en les instal·lacions, que es prolonguen ja des de fa diversos anys, ha sabut portar

els seus projectes endavant un any més, malgrat que aquesta situació suposa un major esforç per aconseguir els objectius previstos.

No insistirem en les dificultats que el té el Museu per a portar endavant les seves funcions, i les activitats realitzades, que poden fer pensar erròniament en una abundància de medis. Res més lluny de la realitat. Si hem pogut oferir i desenvolupar totes aquestes activitats, ha estat gràcies a una acurada administració del pressupost que la Conselleria d'Educació i Cultura, per mitjà de la Direcció General de Cultura, destina al nostre Museu i sobretot, a la dedicació i col·laboració de tot el personal del centre que amb la seva dedicació fan possible la culminació de molts dels projec-

Vista de l'Exposició "Rituals de mort".

tes. Igualment hem d'esmentar el recolzament i ajuda econòmica de l'entitat Caixa de Balears "Sa Nostra" i de l'Associació d'Amics del Museu que ens han facilitat la publicació de la sèrie *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*.

PRESSUPOSTS

Els pressuposts corresponents a l'any 2009 per al Museu Arqueològic de Dalt Vila i per al Museu Monogràfic del Puig des Molins, que inclou les despeses de manteniment de la necròpolis Puig des Molins, són els següents:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)

Conceptes	
Cap. 1: Despeses de personal	495.156,00*
Total Capítol 1	495.156,00
Cap. 21200: Reparació d'edificis i d'altres construccions	1.500,00
Cap. 21300: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilatge	5.128,00
Cap. 21500: Reparació de mobiliari i estris	1.073,00
Cap. 21600: D'equips per a processos d'informació	1.227,00
Cap. 22000: Material d'oficina ordinari	657,00
Cap. 22001: Premsa, revistes i altres publicacions	882,00
Cap. 22002: Material informàtic no inventariable	511,00
Cap. 22009: Altre material oficina	460,00
Cap. 22100: Energia elèctrica	4.292,00
Cap. 22101: Aigua	354,00
Cap. 22103: Combustible	100,00
Cap. 22104: Vestuari	720,00
Cap. 22109: Altres subministraments	8.466,00
Cap. 22209: Altres comunicacions	1.227,00
Cap. 22706: Estudis i treballs tècnics	27.067,00
Total Capítol 2	53.664,00
Cap. 60801: Adquisició de béns museístics	503,00
Cap. 61800: Patrimoni històric, artístic i cultural	17.000,00
Cap. 62900: Inversions reals: altre immobilitzat material	6.754,00
Cap. 63200: Edificis i altres construccions	4.000,00
Total Capítol	618.257,00
PRESSUPOST TOTAL	567.077,00

* S'ha de destacar que el capítol 1 de personal, assignat al Museu Arqueològic, inclou també el personal del Museu Monogràfic Puig des Molins.

Museu Monogràfic del Puig des Molins

Cap. 20200: Arrendament d'edificis (magatzems)	29.374,00
Cap. 21200: Reparació d'edificis i d'altres construccions	3.273,00
Cap. 21300: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilatge	703,00
Cap. 21500: Reparació de mobiliari i estris	1.003,00
Cap. 21600: Reparació d'equips per a processos d'informació	602,00
Cap. 22000: Material d'oficina ordinari	3.556,00
Cap. 22001: Premsa, revistes, publicacions i subscripcions	861,00
Cap. 22002: Material informàtic	451,00
Cap. 22009: Altre material d'oficina	2.114,00
Cap. 22100: Energia elèctrica	8.415,00
Cap. 22101: Aigua	902,00
Cap. 22104: Vestuari	1.804,00
Cap. 22109: Altres subministraments	2.405,00
Cap. 22209: Altres comunicacions	3.006,00
Cap. 22502: Tributs locals	100,00
Cap. 22601: Atencions protocol·làries	301,00
Cap. 22602: Publicitat i propaganda	2.104,00
Cap. 22606: Reunions, conferències i cursos,	7.213,00
Cap. 22609: Altres despeses	1.203,00
Cap. 22706: Estudis i treballs tècnics	34.185,00
Cap. 22709: Altres treballs	1.203,00
Cap. 23000: Dietes, locomoció i trasllats	1.804,00
Total Capítol 2	106.582,00
Cap. 60801: Adquisició de béns museístics	1.503,00
Cap. 61800: Patrimoni històric, artístic i cultural	54.000,00
Cap. 62500: Adquisició de mobiliari i d'estrís	2.704,00
Cap. 62600: Equips per a processos d'informació	4.006,00
Cap. 62900: Inversions reals: altre immobilitzat material	3.007,00
Cap. 63200: Edificis i altres construccions	42.780,00
Cap. 64000: Inversions de caràcter immaterial	13.000,00
Total Capítol 6	121.000,00
TOTAL	227.582,00

PERSONAL

Encara que el Museu té molts problemes per a complir els seus objectius per manca de personal,

a l'any 2009 tampoc no ha estat dotada cap de les places del catàleg de llocs de feina del Museu, en àrees tan importats com l'administració, coberta únicament per un funcionari, o la biblioteca que, malgrat el seu creixement, no disposa de cap persona dedicada a la tasca de buidat de revistes, inventari de llibres o intercanvi amb altres institucions.

La resta de places necessàries com la dels tècnics de museus per a la ordinació de fons o la de didàctica, es cobreixen amb personal eventual. Després de la darrer modificació de data 22 de desembre de 2007 (BOIB Núm. 192 EXT.) el Catàleg de places del Museu Arqueològic ha quedat de la forma següent:

a) FUNCIONARIS				
PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador	1	1	1	0
Tècnics d'Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Admon.	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	10	10 ⁽²⁾	5
TOTAL	27	14	14	13
b) LABORALS				
Subalterns	1	1	1	0
Personal de neteja	2	2	2 ⁽³⁾	0
TOTAL	3	3	3	0
TOTAL PERSONAL	33	20	20	13

(2) Set dels funcionaris subalterns son interins

(3) Un personal de neteja és interí

Dins del programa DOMUS va ser contratada una auxiliar administrativa fins el 31 de desembre. Lamentablement va treballar tan sols quatre mesos per malaltia. També a mitjans d'agost es varen contractar dues tècniques de grau mitjà fins el 31 de desembre. Totes aquestes persones contractades varen iniciar la seva tasca corregint els error del transvasament del fitxer del museu al nou programa informàtic.

També per a les tasques del Gabinet Didàctic s'ha cobert amb personal autònom, tant com altres dues persones per portar a terme la catalo-

gació del material procedent dels fons del Museu Monogràfic.

VISITANTS

El nombre total de visitants l'any 2009 als Museus i Necròpolis ha estat un total de 31.718, que es detallem seguidament:

Visitants	Museu Arqueològic (Dalt Vila)	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	2.618	----
Visitants tarifa reduïda	361	----
Visitants tarifa gratuïta	10.969	8.927
Visitants escolars	4.311	4.532
Total visitants	18.259	13.459
TOTAL VISITANTS 2009		31.718

BIBLIOTECA

L'any 2009 la biblioteca del museu, ha vist incrementat el seu fons amb un total de 529 llibres per compra o intercanvi amb la sèrie *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* cosa que ha permès un increment considerable de llibres i revistes del seu fons bibliogràfic que, a data 31 de desembre, puja a un total de 22.624 volums.

Relació dels ingressos nacionals i internacionals de 2009:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	136	70
Revistes	151	91
Actes	13	3
Memòries	6	-
Catàlegs	32	5
Guies	3	-
Butlletins	3	1
Quaderns	4	-
Audiovisuals	3	-
Homenatge	1	-
Diccionaris	3	1
Fullet	1	-
Atlas	2	-
Ingressos nacionals		358
Ingressos internacionals		171
Total ingressos		529

Treballs de restauració al Taller del Maef.

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Amb data 11 de maig de 2009, va ser contractada la senyora Cecília Garcia Peña com auxiliar administrativa i a partir del 10 i el 12 d'agost respectivament, també ho varen ser les senyores Laura Amengual Serra i Teresa Rullán Garau, com a tècniques de grau mitjà per a iniciar la revisió dels 58259 registres que havien estat abocats de la Base de dades utilitzada pel Museu (Filemaker) al nou sistema DOMUS.

Donada la complexitat del sistema, se'ls hi va impartir un curs bàsic del seu maneig per poder desenvolupar la seva tasca.

Fins el 31 de desembre, es varen revisar i/ o introduir les dades dels següents arxius:

⇒ Introducció de núm. inventari MAEF 10074 corresponent a Sa Carnisseria Vella amb un total de 342 registres.

- ⇒ Introducció de núm. inventari MAEF 10075 (carrer Sant Carles núm. 19) amb un total de 856 registres.
- ⇒ Introducció de núm. inventari MAEF 21332 (C/ del Rosari i carrer Sant Lluís) amb un total de 210 registres.
- ⇒ Introducció del núm. d'inventari MAEF 21594 (C/ Ignasi Riquer, 2) amb un total de 137 registres.
- ⇒ Revisió i correcció d'una part del núm. d'inventari MAEF 10011 (Sector A-B) de la campanya d'excavació del puig des Molins del 2000 amb un total de 109 registres.
- ⇒ Revisió i correcció del núm. d'inventari MAEF 10013 de la campanya d'excavació del puig des Molins del 2001 amb un total de 1067 registres.
- ⇒ Revisió de 1856 registres de les antigues campanyes al Puig des Molins, sense incloure la bibliografia.

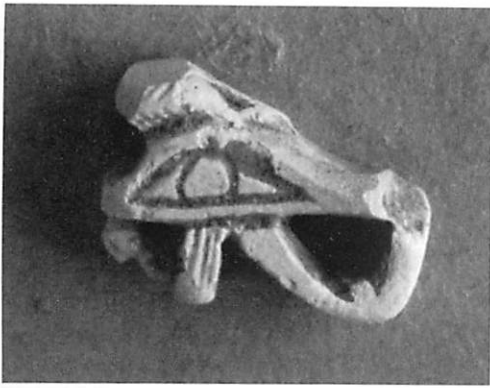
Per altra banda durant l'any 2009, s'ha portat a terme el tractament i restauració d'un total de 65 objectes. La seva relació i composició és la següent:

⇒ Ceràmica (terracotes, gerres, plats, àmfores, bols, llànties, etc.)	43
⇒ Objectes metall (navalles d'afaitar, campanetes, miralls, penjolls etc.)	14
⇒ Vidre (ungüentaris, amulet i copa)	5
⇒ Material de pedra i alabastre (betils i ungüentaris)	3

Com és habitual, s'ha realitzat igualment el control dels materials dipositats als magatzems del Museu i el del que es troba exposat al Museu Arqueològic de Dalt Vila.

INGRÉS DE MATERIALS

Durant l'any 2009 han ingressat de manera definitiva al Museu Arqueològic diversos materials dels fons antics del museu sense inventariar, així com els procedents d'intervencions o pros-

21.778 - Amulet d'udjat de pasta sílícia.

21.779 - Amulet de patec de pasta sílícia.

peccions arqueològiques realitzades a l'illa d'Eivissa. La relació és la següent:

- ⇒ 21.328.- Materials de les prospeccions subaquàtiques de ses Figueretes (2002) . Direcció Albert Martí Menéndez y Glenda Graziani
- ⇒ 21.353.- Materials de les prospeccions subaquàtiques de ses Figueretes (2003) . Direcció Albert Martí Menéndez y Glenda Graziani
- ⇒ 21.594.- Materials procedents de l'excavació del carrer Ignaci Riquer, 2 (2007). Direcció Mª Angeles Martín Parrilla
- ⇒ 21.595.- Material procedents de can Talaies (2007). Direcció Jonathan Castro Orellana
- ⇒ 21.771.- Part superior de una àmfora romana procedent del dic de Sant Antoni. Lliurament Dr. Marcus Heinrich Hermanns
- ⇒ 21.772.- Materials procedents de les obres de sanejament al barri de Can Marçà. (2008). Direcció Jonathan Castro Orellana

- ⇒ 21.773.- Materials procedents de l'excavació d'urgència a Can Balançat, carrer Portella, núm. 1 de Dalt Vila. (2009). Direcció José Torres Costa
- ⇒ 21.774.- Rotllo de plom. Fons antics del Museu
- ⇒ 21.775.- Rotllo de plom. Fons antics del Museu
- ⇒ 21.776.- Rotllo de plom. Fons antics del Museu
- ⇒ 21.778.- Amulet d'udjat de pasta sílícia. Fons antics del Museu
- ⇒ 21.779.- Amulet de patec de pasta sílícia. Fons antics del Museu
- ⇒ 21780.- Fragment d'amulet d'esteatita. Fons antics del Museu
- ⇒ 21.784.- Restes humanes trobades a l'illa de Sa Conillera. Lliurament realitzar pel Sr. Joan Torres Marí, Director de les Reserves Naturals de es Vedrà, Vedranell i es illots de Ponent.

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Per al control i normal funcionament del Museu, es realitzen els corresponents treballs administratius consistents en la redacció d'informes, correspondència, control de despeses i pressuposts, manteniment de les instal·lacions, atenció de demandes, etc.

L'any 2009 s'han efectuat **109 entrades** i un total de **464 oficis de sortides**. Entre els informes tècnics elaborats durant l'any 2009 podem citar els següents:

- ⇒ Elaboració de qüestionaris d'Estadística del Museu i Col·leccions museogràfiques, del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i Necròpolis del Puig de Molins, per al Ministeri de Cultura i a la Direcció General de Cultura.
- ⇒ Informe de l'ampliació de les excavacions a l'anomenat "Jardí de la Cúria" i adaptació del projecte arquitectònic a les troballes, dirigit a la Conselleria de Patrimoni del Consell Insular d'Eivissa.
- ⇒ Memòria del Projecte d'Inversió 2009, per a la divulgació dels materials arqueològics procedents de la necròpolis del Puig des Molins. Patrimoni de la Humanitat.
- ⇒ Informe referent als anàlisis dels pigments conservats a algunes terracotes del Santuari de es Culleram con servades al Museu d'Eivissa.

- ⇒ Memòria de les activitats realitzades pel Museu durant l'any 2008.
- ⇒ Elaboració de l'avantprojecte de la nova seu del Museu Arqueològic d'Eivissa.
- ⇒ Participació en la realització de la xarxa digital de col·leccions de Museus d'Espanya.
- ⇒ Participació en la reunió de la Comissió Tècnica de la Junta Interinsular de Museus.
- ⇒ Participació en la reunió dels II Jornades de Museus y Centres de Patrimoni Cultural Marítim a Cartagena

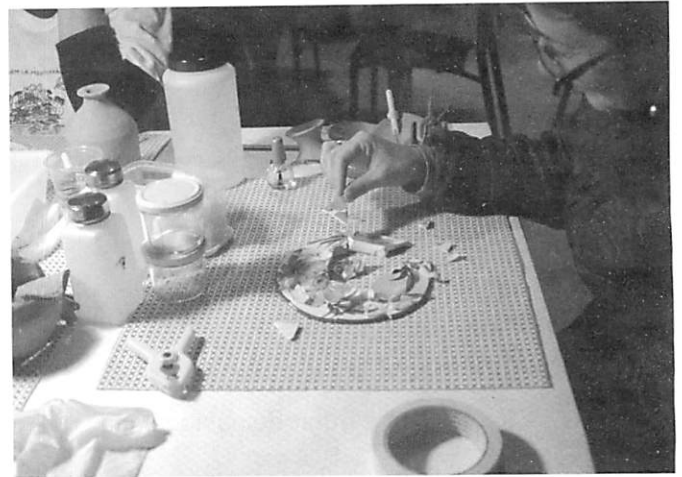
ACTIVITATS CULTURALS

Dins del programa divulgatiu del museu, a l'any 2009 han estat programades distintes activitats culturals que inclouen cicles de conferències, exposicions i activitats diverses destinades tant a un públic adult com infantil.

Aules del Museu: Curs de restauració de ceràmica i porcellana

El Museu Arqueològic conjuntament amb l'Associació d'Amics del Museu va organitzar un curs dedicat a la restauració de ceràmica i porcellana, impartit per la Sra. Helena Jiménez Barrero, restauradora del Museu Arqueològic, amb el següent temari:

- ⇒ **20 de gener: Sessió Teòrica.**- La ceràmica: Introducció general. Ceràmica i porcellana: Tècniques de preparació i decoració
- ⇒ **22 de gener: Sessió Teòrica.**- Tècniques de conservació i restauració ceràmica. Tractaments previs a la neteja.
- ⇒ **27 de gener: Sessió pràctica.**- Els diferents tipus de materials ceràmics. Pastes, acabats i decoracions. Identificació i documentació de les dues peces a tractar una terracota sense decoració i una peça de porcellana.
- ⇒ **29 de gener: Sessió Teòrica.**- Materials i eines bàsiques per a la restauració de ceràmica i porcellana; Processos de neteja i consolidació de les peces.
- ⇒ **3 de febrer: Sessió Teòrica.**- Adhesió de fragments; reconstrucció formal i volumètrica; Reintegració cromàtica; Confecció de suports per a l'exhibició; Embalatges i sistemes de trans-

Moment durant el curs de Restauració en les Aules del Museu.

port; Conservació preventiva aplicada a materials ceràmics

- ⇒ **5 de febrer: Sessió pràctica.**- Aplicació pràctica de les sessions teòriques relacionades amb les tècniques de restauració: neteja, adhesió, consolidació, reconstrucció volumètrica i cromàtica, etc.
- ⇒ **10 de febrer: Sessió pràctica.**- Aplicació pràctica de les sessions teòriques relacionades amb les tècniques de restauració: neteja, adhesió, consolidació, reconstrucció volumètrica i cromàtica etc.
- ⇒ **12 de febrer: Sessió pràctica.**- Aplicació pràctica de les sessions teòriques relacionades amb les tècniques de restauració: neteja, adhesió, consolidació, reconstrucció volumètrica i cromàtica, etc.

Cicle de conferències "Arqueologia a Eivissa"

La Conselleria de Política Patrimonial i Agrícola del Consell Insular d'Eivissa i el Museu Arqueològic varen organitzar conjuntament un cicle de conferències que amb el títol "Arqueologia a Eivissa", que tenia com objectiu que els arqueòlegs que han portat a terme excavacions a l'illa d'Eivissa donessin a conèixer al públic en general el resultat de la seva tasca d'investigació.

Aquestes conferències varen tenir lloc els darrers dijous de cada mes entre els mesos de febrer a juny:

- ⇒ **Dia 26 de febrer: La Capilla "Real" de San Agapito (s. XVII-XVIII).** Hallazgos arqueològi-

cos en el nº1 de la calle Joan Roman (Dalt Vila), impartida per l'arqueòleg Juan José Marí Casanova.

- ⇒ **Dia 26 de març:** *Rases pel cultiu de la vinya en època púnica-romana: un estudi sobre recents troballes al pla de Sant Jordi*, impartida pels arqueòlegs Arco Iris Eiriz Vidal i Joan Roig Ribas.
- ⇒ **Dia 30 d'abril:** *“La explotación rural de época bizantina de can Talaies, Ibiza”*, impartida per l'arqueòleg Jonathan Castro Orellana.
- ⇒ **Dia 28 de maig:** *“Arqueología urbana: nuevas aportaciones para el conocimiento de la ciudad”*, impartida per l'arqueòloga Glenda Graziani Echávarri.
- ⇒ **Dia 25 de juny:** *“El asentamiento púnico-romano de can Pere Arabí”*, impartida per l'arqueòleg Sergio Moreno Torres,

Seminari d'Arqueologia 2009

Del 17 fins al 21 de març va tenir lloc el Seminari d'Arqueologia 2009 que va tenir com a títol *La gestió de l'aigua en el món romà*, que va ser impartit pel Director del Museu Arqueològic Nacional de Tarragona, Dr. Francesc Tarrats Bou, amb el següent programa:

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

Seminari d'Arqueologia 2009

“LA GESTIÓ DE L'AIGUA
EN EL MÓN ROMA”

Impartit pel Professor Francesc Tarrats Bou
Del 17 al 20 de març de 2009, a les 20:00 hores

Dimarts, 17 de març.	Sessió 1a.-	La gestió de l'aigua en el món romà
Dimecres, 18 de març.	Sessió 2a.-	L'aigua pública
Dijous, 19 de març.	Sessió 3a.-	L'aigua privada
Divendres, 20 de març.	Sessió 4a.-	Tàrraco i l'aigua

Dissabte, 21 de març, 10.30 h.- *Visita guiada a les conduccions d'aigües d'Eivissa: s'Argamassa i ses Galamones (Can Misses)*

Sala de Conferències del Museu Monogràfic Puig des Molins
Via Romana, 31 - Eivissa

- ⇒ **Dia 17 de març:** Sessió 1ª. L'aigua en el món romà.
- ⇒ **Dia 18 de març:** Sessió 2ª. L'aigua pública.
- ⇒ **Dia 19 de març:** Sessió 3ª. L'aigua privada.
- ⇒ **Dia 20 de març:** Sessió 4ª. Tàrraco i l'aigua.
- ⇒ **Dia 21 de març:** Sessió 5ª. Visita guiada a les conduccions d'aigua d'Eivissa: S'Argamassa i Ses Galamones (Can Misses).

Exposició Rituals de Mort

Donat el retard en la prossecució de les obres previstes per finalitzar les tasques de restauració i rehabilitació del Museu Monogràfic, es va decidir muntar una nova exposició dedicada al món funerari.

El dia 2 d'abril es va inaugurar l'exposició *“Rituals de Mort”* que mitjançant plafons explicatius i més de 200 objectes originals seleccionats dels fons del museu va presentar els diferents ritus funeraris utilitzats pels fenicis i els púnics a la necròpolis del puig des Molins. Es presentaren els distints aixovars amb les ofrenes funeràries i elements simbòlics protectors de les tombes i dels difunts com joies, escarabeus, amulets, terracotes, recipients de pasta de vidre per a perfums, ceràmiques, ous d'estruç, etc... A la mostra es descrivia la importància de la preparació del cadàver per al correcte trànsit del difunt al més enllà, així com la purificació del cos mitjançant la seva neteja física i espiritual així com el sentint dels objectes que formaven part de l'aixovar del difunt.

L'exposició es va mantenir oberta al públic fins el mes de febrer de 2010.

Curs “El món púnic a Eivissa”

El Museu Arqueològic conjuntament amb el Centre de Professorat d'Eivissa i Formentera, va organitzar un curs dedicat a la cultura i ritual funerari al món púnic, amb una duració de 20 h., destinat al professorat d'Educació d'Eivissa, impartit per Carmen Mezquida Orti mestra i llicenciada en Història Antiga i Ana Mezquida Orti Llicenciada en Arqueologia, amb el següent temari:

- ⇒ **23 de novembre:** de 17 a 19 h. Introducció al món púnic a l'illa d'Eivissa. Introducció a l'Arqueologia.

- ⇒ **25 de novembre:** El món funerari feniciopúnic (I): la necròpolis del Puig des Molins. Visita a la necròpolis del Puig des Molins amb recorregut per l'interior dels hipogeus.
- ⇒ **27 de novembre:** El món funerari feniciopúnic (II): el ritual funerari i els aixovars. Visita a l'exposició *Rituals de mort*
- ⇒ **28 de novembre i 5 de desembre:** Classe pràctica: Neteja d'un hipogeu de la necròpolis del Puig des Molins.

Cicle de conferències "Projecte Djehuty"

Els dies 12, 13 i 14 de maig es va celebrar un cicle de conferències sobre les excavacions espanyoles en Egipte impartides pel Dr. José Manuel Galán Allué, investigador científic del Centre de Ciències Humanes i Socials del CSIC. amb el títol "*Excavacions espanyoles a Egipte: El Projecte Djehuty*". Les conferències varen permetre aprofundir, a través d'un recorregut de la vida i l'obra de Djehuty, en un període especialment important de la Història d'Egipte. Djehuty va ser responsable del tresor i «supervisor dels artesans» en el regnat d'Hatshepsut, una de les poques dones que va aconseguir assolir la corona de faraó, concretament durant vint-i-dos anys, entorn al 1480 abans de Crist.

Dia Internacional dels Museus

En col·laboració amb la resta de Museus de les illes d'Eivissa i Formentera, es va celebrar el Dia Internacional dels Museus. Com és habitual, cada any es tria un tema que permeti a tots els museus tenir un element comú de referència, reflexió i ins-

José Manuel Galán impartint una de les conferències.

Presentació del Dia Internacional dels Museus.

piració per a organitzar activitats i celebrar aquest dia. Enguany el lema elegit ha estat MUSEUS I TURISME amb l'objectiu de celebrar el turisme ètic, responsable i compatible amb la preservació del medi ambient i del patrimoni cultural.

Per commemorar aquest dia i aprofitant el lema de 2009, el dia 18 de maig a la seu del Museu Arqueològic que enguany actuava com amfitrió, es va organitzar una taula rodona per tractar el paper dels Museus i el turisme. Moderada per la periodista Misse Garcia, varen participar la Consellera de Promoció Turística i Cooperació Econòmica del Consell d'Eivissa, Sra. Josefa Mari Ribas, la Consellera de Cultura i Educació del Consell de Formentera, Sra. Sonia Cardona Ferrer, el Tinent d'Alcalde de Serveis Personals i Promoció Econòmica de l'Ajuntament d'Eivissa, Sr. Vincent Ferrer Barbany el Gerent d'INESTUR, Sr. Antoni Rabassa i el President de Foment de Turisme d'Eivissa Sr. José Tur Olmo.

Dins d'aquest acte, el dia 22 de maig, a la sala de conferències del Museu Monogràfic, es va gaudir de l'actuació del grup musical "Capella Ducal" dirigit per Enric X. Nadal que, va oferir el concert "*Ab molt singular música de ministres*" amb músiques i cançons de trobadors molt populars durant els segles XIII-XV, que s'interpretaven a la cort itinerant del rei Jaume I. Igualment va haver unes Jornades de portes obertes als museus amb l'entrada de franc del 19 al 24 de maig.

9ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia

Entre els dies del 2 a l'11 i del 16 al 21 de novembre, va tenir lloc la Setmana de la Ciència i la Tecnologia organitzada pel Govern de les Illes Balears.

Enguany les activitats es varen desenvolupar entorn a la Prehistòria, des de l'evolució de l'home fins a l'època històrica. Partint d'aquest fil conductor es varen organitzar les diferents activitats muntades en diferents escenaris.

Amb el lema "Reviure la Prehistòria", es varen oferir diversos tallers i activitats dirigides a tots els públics. Es tractava de divertir-se i al mateix temps conèixer la forma de vida dels nostres ancestres més llunyans: des de com tallaven les seves eines de pedra, a com s'encenia el foc, com es feia l'art rupestre, o els mètodes de caça característics de d'aquest període històric

XXIV Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica

Del 23 al 27 de novembre de 2009, varen tenir lloc les XXIV Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica dedicades a la producció d'objectes de luxe en el món fenici púnic amb el títol: "Aspectes suntuaris del món Fenici-púnic a la Península Ibèrica", a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, amb el següent programa:

- ⇒ **Dia 23:** "Ungüents i perfums al món fenici i púnic antic", conferència impartida per la Dra. Teresa Carreras Rossell, Conservadora del Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- ⇒ **Dia 24:** "La broncística fenícia en el extrem occidental del Mediterráneo", conferència

impartida pel Dr. Javier Jiménez Ávila, investigador del Institut d'Arqueologia de Mérida.

- ⇒ **Dia 25:** "La joyería fenicio-púnica: una valoración técnica y social", conferència impartida per la Dra. Mª Luisa de la Bandera Romero, professora de la Universitat de Sevilla
- ⇒ **Dia 26:** "El vellocino púrpura: tejidos y tintes como objetos de lujo en la colonización fenicio-púnica", conferència impartida pel Dr. Enrique García Vargas, professor de la Universitat de Sevilla.
- ⇒ **Dia 27:** "Los marfiles peninsulares del principio del 1er milenio antes de Cristo: estado de la cuestión", impartida per la Dra. Helène le Meaux, professora de la Universitat de Pau, França.

Aula de Cinema Històric

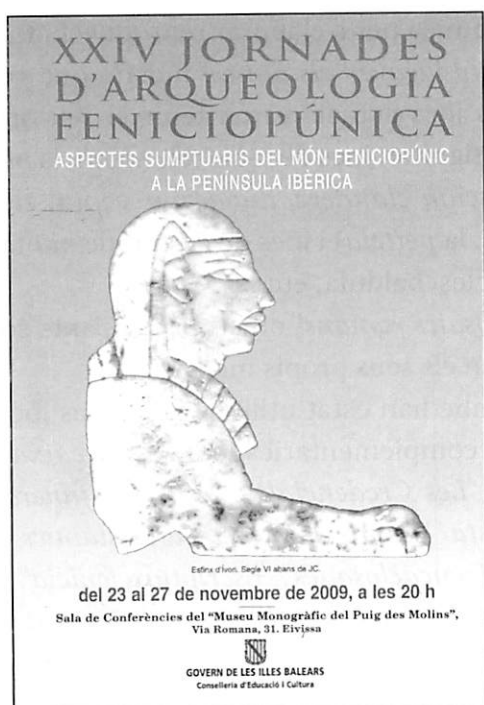
S'ha continuat amb el cicle de cinema històric iniciat el passat any, dedicat en aquest cas a la "Grècia Antiga".

Es varen seleccionar quatre pel·lícules clàssiques dins de la temàtica de Grècia que varen ser presentades per Sr. Antoni Cuerda Cusiné i projectades a la Sala de Conferències del Museu Monogràfic del Puig des Molins. El cicle va contar amb els títols següents:

- ⇒ **30 de novembre:** *Helena de Troya* (1955) dirigida per Robert Wise
- ⇒ **7 de desembre:** *Ullises* (1954) dirigida per Mario Camerini
- ⇒ **14 de desembre:** *El León de Esparta* (1962) dirigida per Rudolph Maté
- ⇒ **21 de desembre:** *Alejandro el Magno* (1956) dirigida per Robert Rossen

GABINET DIDACTIC PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa, finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears, té com objectiu l'organització, la coordinació i la planificació d'activitats culturals destinades als centres escolars. D'aquesta manera els alumnes coneixent una part molt important del seu Patrimoni Històric, amb visites didàctiques a l'exposi-

Taller d'Art a la Pehistòria.

ció permanent del Museu Arqueològic, a les exposicions temporals del Museu Monogràfic i al jaciment arqueològic del Puig des Molins, amb la finalitat de que coneguin i estimin el seu patrimoni.

S'ha intentat augmentar la qualitat de les visites amb l'actualització, ampliació i creació de nous materials, nous jocs i més activitats didàctiques per a cobrir la demanda dels centres educatius.

Maletes didàctiques

Com cada any s'ha continuat amb les maletes didàctiques que ofereix el MAEF. En aquest curs, s'han prestat als grups d'educació infantil, peces emblemàtiques del Museu amb uns resultats espectaculars.

Tallers per als escolars

Durant l'any 2009, han continuat els diversos tallers organitzats pel Gabinet Didàctic, entre els que destaquen per la seva acceptació els escolars els tallers següents:

- ⇒ *"L'alimentació a l'Antiguitat"* amb la confecció de receptes amb els mètodes tradicionals.
- ⇒ *"Les terracotes púniques. Color i joc"*, confeccionant de forma tradicional peces, motlles i ceràmica per a elaborar reproduccions.
- ⇒ *"Com jugaven els antics"* mostra que gran part dels jocs actuals varen tenir el seu origen en l'antiguitat, jocs de taula (el *calculi*, la *batula*, el *abacum claudere*, *duodecim sripta*, el *latrunculi*, la *petteia*) i jocs de carrer: de pilota, tabes, cercles, baldufa, etc.
- ⇒ *"Mosaics romans"* on els participants confeccionen els seus propis mosaics.

També han estat utilitzats diversos jocs i activitats complementaries com *"La caixa misteriosa"*, *"Les Credencials"*, *"L'aixovar funerari"*, *"La tempesta"* *"El mocador històric"*, *"Islàmics i Cristians"*, *"Trencaclosques"*, *"Escriptura fenícia"*, *"L'aventura fenícia a la mediterrània"*, *"Jugant amb la història"*, *"Els guerrers púnics"*, *"L'enfrontament"* i *"La brúixola"*.

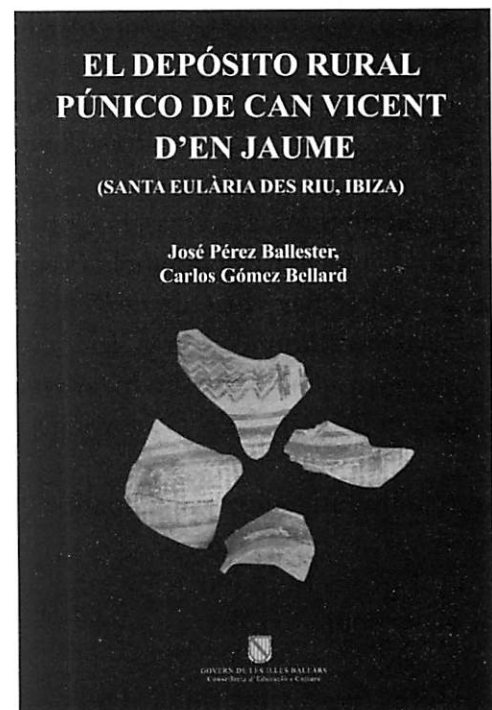

Exposició de la vida quotidiana a la Prehistòria.

PUBLICACIONS DE L'ANY 2009

A l'any 2009 s'ha publicat tres nous volums de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera:

- ⇒ Volum núm. 62.- Jordi H. Fernández, Mª José López Grande, Ana Mezquida i Francisca Velázquez: **"Amuletos púnicos de hueso hallados en Ibiza"**. València 2009. 296 pp. amb figs. i làmines.
- ⇒ Volum núm. 63.- José Pérez Ballester i Carlos Gómez Bellard: **"El depósito rural púnico de Can Vicent d'en Jaume (Santa Eulària des Riu, Ibiza)"**. València 2009. 176 pp. con figs.
- ⇒ Volum núm. 64.- AAVV: **"Instituciones, demos y ejércitos en Cartago"**. XXIII Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica (Eivissa 2008). València 2009. 180 pp.

PARTICIPACIÓ EN EXPOSICIONS

⇒ Exposició “*El color de los dioses. Color en la estatuaria antigua*”,

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera ha col·laborat amb l'exposició organitzada pel Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid, mitjançant el préstec d'una Korè grega amb decoració pintada n° Inv. MAEF 2531. Aquesta exposició va ser inaugurada el 1 de desembre de 2009 i romandrà oberta al públic fins el 30 d'abril de 2010.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen realitzant-se diversos programes d'investigació que varen iniciar-se a anys anteriors:

⇒ **Projecte: DressID (acròstic) Clothing and Identities. New perspectives on Textiles from the Roman Empire.**

Entitat financera: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency de la Unió Europea, dins del programa Culture 2007-2013. Referència: Contract n. 2007-1765/001-001 CTU COOPMU.

Institucions participants: Centre for Textile Research de Copenhague, el Royal Institute for Cultural Heritage de Brussel·les, la University of Crete (Rethymnon, Grècia), la Universitat de València, la University of Sheffield (Regne Unit), el Naturhistorisches Museum de Viena (Àustria) i el Curt-Engelhom-Stiftung für die Reiss-Engelhom-Museen de Manheim (Alemanya).

Investigador principal: Prof. Dr. Michael Tellenbach (Manheim).

Nombre d'investigadors participants: 25
Duració: 7 anys (2007-2013).

En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Benjamí Costa.

⇒ **Projecte “Tinnit en Ibiza: La cueva de Es Culleram”**

Entitat financera: Ministerio de Educación y Cultura (HUM 2007-63574)

Institucions participants: Universitat de Sevilla (Dept. d'Història Antiga)

Investigador responsable: Dra. Maria Cruz Marín Ceballos Duració: 3 anys (2007-2009).

En aquest projecte hi participen com a investigadors el Sr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida Orti.

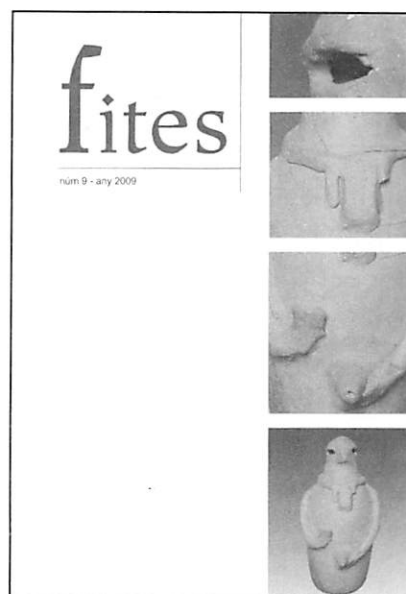
Participació en el II Col·loquí Internacional del Centre d'Estudis Fenicis i Púnics: “Els púnics de Ibèria: projectes, revisions, síntesis”. Sevilla, 30 de setembre - 2 d'octubre de 2009, presentant la ponència següent:

⇒ Fernández, Jordi H. i Mezquida Ana: “*Una incineración excepcional arcaica en urna lítica de la necrópolis del Puig des Molins*”.

Participació en el VII Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics a Tunis. La vida, la religió i la mort a l'univers fenici-púnic. Hammamet (Tunis). 10-14 de novembre de 2009, on es varen presentar les següents comunicacions:

⇒ Fernández, Jordi H.; López Grande, Mª José; Mezquida, Ana i Velázquez, Francisca: “*Representaciones de Bes en vidrio procedentes de Ibiza*”.

⇒ López Grande, Mª J.; Mezquida, A.; Velázquez, F. i Fernández, J.H.: “*Representaciones de estructuras funerarias y culturales en los amuletos púnicos*”

⇒ Velázquez, F.; Fernández, J.H.; López Grande, Mª J. i Mezquida, A.: “Hallazgo de un nuevo escarabeo *Bes/Sileno* en la necrópolis del Puig des Molins”

Igualment, com a resultat dels treballs d'investigació desenvolupats en el MAEF i amb la col·laboració d'altres investigadors, s'han publicat els següents treballs relacionats amb Eivissa i els materials dels fons del Museu:

⇒ Fernández, Jordi H. (2009): Informació del MAEF: Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant l'any 2008.. *Fites*, 9, pp. 66-80

⇒ Fernández, Jordi H., Juan Castelló, Jaume y Mezquida Orti, Ana (2009): “Una nova inscripció romana d'Eivissa” *Fites*, 9, pp. 48-49

⇒ Fernández, Jordi H., López Grande, Mª José, Mezquida, Ana i Velázquez, Francisca (2009): *Amuletos púnicos de hueso hallados en Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera n°62. València 2009. 296 pp. amb figs. i làmines.

⇒ Padrino Fernández, Santiago (2009): El inicio de la llegada de la moneda a la isla de Ibiza (siglo V-260 a.C.). *XIII Congreso Nacional de Numismática* (Cádiz 22-24 de octubre de 2007). Cádiz, pp. 85-104.

⇒ Ripollés, Pere Pau; Collado, Eva; Delegido, Carme i Durá, Daniel (2009): La moneda en el área rural de Ebusus (Siglos IV-I a.C.). *XIII Curs d'Història Monetària d'Hispania: Ús i circulació de la moneda a la Hispània Citerior*. (M. Campo coord. Científica). MNAC Gabinet Numismàtic de Catalunya. Barcelona, pp. 105-135.

COL·LABORACIÓ AMB ALTRES INSTITUCIONS:

AJUNTAMENT D'EIVISSA

Durant l'any 2009 l'Ajuntament d'Eivissa i el Museu Arqueològic han planificat tota una sèrie d'activitats els caps de setmana destinades a la família.

Alumnes al Taller Fashion week a l'antiguitat.

⇒ **Tallers “Al museu en família”**

Són tallers dirigits a grups familiars compostos, almenys, per una persona adulta i un infant o més entre 6 i 12 anys. Els tallers que s’han realitzat són els següents:

- ⇒ **L'escriptura antiga:** Viatge pels diferents sistemes d'escriptura al llarg de la història i més concretament al món egipci, fenici, púnic i romà. Es realitzen pràctiques sobre paper, pergami, cera, fusta i argila.
- ⇒ **La metal·lúrgia i la fosa de metalls:** Aproximació a les tècniques de fabricació del metall tal com era al passat. Es varen elaborar reproduccions de peces del museu seguint la tècnica de la fosa.
- ⇒ **Joieria púnica: l'esplendor de l'ornament:** amb aquest taller es coneixen els diferents tipus de joies que s’han trobat a l’illa i la funció màgic-religiosa que complien algunes d’elles.
- ⇒ **La fashion week a l'antiguitat:** Presenta les facetes més importants de la vida quotidiana, com la manufactura de la roba. En aquesta ocasió l'objectiu es aprendre a teixir i fer filaments de cotó.
- ⇒ **Els majors al museu**
Visita guiada per un monitor al Museu Arqueològic de Dalt Vila i a la necròpolis del Puig des Molins.
- ⇒ **Visita teatralitzada a la necròpolis del Puig des Molins.** Es varen oferir diverses visites amb representacions teatralitzades a la necròpolis del Puig des Molins, on mitjaçant un narrador, i amb la interpretació d'actors, es presenta la història de la necròpolis mostrant els diversos rituals funeraris: fenici, púnic i romà, explicant al mateix temps i de la forma més amena possible, però sense perdre rigurositat, la història de la investigació del jaciment i els saqueigs als que va estat sotmès al llarg de la seva història.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL M.A.E.F.

Un any més el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i l'Associació d'Amics del Museu han col·laborat mútuament en la realització i consolidació de les activitats iniciades fa alguns anys, adaptant-se a les noves demandes.

⇒ **Tallers arqueologia a l'estiu**

Aquest tallers tenen com a finalitat donar a conèixer els mètodes i tècniques que l'arqueologia utilitza per a obtenir les dades històriques, per emprar les nocions cronològiques bàsiques (les etapes de la història), i per comprendre els trets de les formes de vida a l'antiguitat. Les activitats que s'efectuen i que desperten un gran interès entre els participants són l'excavació simulada a la necròpolis, documentació i anàlisi de restes arqueològiques, l'arqueologia experimental: producció de pa, teixits, ceràmica, fabricació de joies, realització de jocs antics, fabricació de màscares i escenificacions teatrals, mosaics i vestimenta i maqui·llatge a l'antiguitat.

- ⇒ L'any 2009, durant els mesos juny, juliol i agost, s'han organitzat un total de deu torns: 2 per a infants de 5-7 anys; 7 per a infants de 8 a 11 anys i 1 per al·lots de 12 -15 anys.

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE VALÈNCIA

Conveni de col·laboració educativa de pràctiques entre el Museu Arqueològic i la Facultat de Belles Arts, amb una durada de 216 hores, realitzades per l'alumna Ester Ribas Yern.

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Conveni de col·laboració educativa de pràctiques entre el Museu Arqueològic i el Departament d'Història de l'Art, amb una durada de 150 hores, realitzades per l'alumna Lorena Pereda Domínguez.

INSTITUT DE PATRIMONI CULTURAL D'ESPANYA

Col·laboració amb la Sra. Marian García del *Instituto del Patrimonio Cultural Español*, per l'estudi dels pigments i pintura de terracotas del Santuari de Es Culleram.

INFORMACIÓ del AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Una vez más nos acercamos a vosotros desde estas páginas para resumir las actividades que desde la AAMAEF se han venido realizando. Continuando con nuestra labor de apoyo a la difusión cultural y patrimonial en las Pitiusas y colaborando de forma intensa con el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, desde la AAMAEF hemos

tratado de apoyar todas aquellas actividades ya conocidas por nuestros socios y, por supuesto, de manera aún más activa en cualquier nuevo reto que se nos ha presentado.

Como cada año los niños han sido una de nuestras mayores prioridades, cobrando especial relevancia el *Taller d'Arqueologia d'estiu*, organizado

Los más pequeños se divierten empleando las poleas que facilitan su trabajo para la extracción de la arena de los hipogeos excavados.

Un clásico que nunca falla, los pequeños aprendices de arqueólogo descubren lo duro que era procurarse el pan.

por la AAMAEF en colaboración con el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Este taller tiene como objetivos fundamentales intentar inculcar a los asistentes las principales técnicas que, empleadas por la arqueología para profundizar en la historia, además de ayudar a los más pequeños a comprender el contexto histórico y cultural de la necrópolis del Puig des Molins y sus alrededores.

Entre las actividades que los niños llevaron a cabo hay que destacar la excavación simulada en los alrededores de la casa pagesa des Porxet. Una vez más se han empleado los hipogeos circundantes a la casa, acondicionados para ello con escaleras de madera y sistemas de extracción de tierra para facilitar el trabajo de los más pequeños. En ellos se han realizado labores de excavación y do-

cumentación de una serie de enterramientos y sus respectivos ajuares. En definitiva, se trata de una forma entretenida y didáctica de conocer alguno de los hitos más relevantes de la ocupación humana de la necrópolis y de los rituales funerarios llevados a cabo en ella, sin ignorar aspectos vinculados a la antropología, la fotografía y el dibujo arqueológico, la restauración etc., ciencias afines y muy útiles en el mundo de la arqueología.

El conocimiento de la necrópolis se ha visto cumplimentado con visitas culturales a otros lugares emblemáticos de la ciudad de Ibiza, como el *Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, la casa de la Curia y el centro de interpretación de Medina Yabisa, las murallas renacentistas y los baluartes. No hemos de olvidar, que una de las activi-

Algunos de los nuevos montajes de joyería expuestos en las tiendas del MAEF y el Museu Monogràfic d'Eivissa i Formentera.

dades más demandadas es la tradicional visita de los viernes a los hipogeos de la Mula, en la que los pequeños visitan, pertrechados como auténticos espeleólogos, algunos recónditos hipogeos que no pueden visitarse normalmente. La excursión, convenientemente aderezada con unas historias misteriosas, se convierte en una auténtica aventura.

En cuanto a las actividades manuales y plásticas vinculadas al mundo de la arqueología los niños pusieron en práctica sus conocimientos y habilidades en la fabricación de pan, tejidos y manjares exóticos al modo tradicional, empleando técnicas desarrolladas por la arqueología experimental. Además se realizaron talleres especiales adaptados a los más mayores, como el dedicado al teatro clásico, que contó con una versión adaptada de la comedia de Aristófanes "Las avispas", en la que la realización del vestuario, las máscaras y el escenario fue obra también de los pequeños asistentes al taller.

También se llevaron a cabo como en otras ocasiones los talleres de realización de mosaicos, de

manufactura de joyas y amuletos, la fabricación de máscaras y juegos de época romana y medieval, así como el conocimiento de la escritura egipcia y fenicio-púnica.

Los talleres se realizaron del 29 de junio al 4 de septiembre, en grupos organizados por edades, niños de 5 a 7 años, de 8 a 11 y de 12 a 14. Todos los grupos fueron un éxito de asistencia y como siempre los pequeños aprendices de arqueólogo demostraron un gran entusiasmo y capacidad de disfrute.

La AAMAEF continuó también con la difusión y venta de reproducciones arqueológicas. Se trata de una cuidada selección de piezas de la colección permanente del MAEF realizadas en cerámica, metal o resina, los puntos de venta son las tiendas situadas en la Necrópolis del Puig des Molins y en el MAEF en Dalt Vila. En ellas es posible adquirir también las publicaciones del MAEF, en particular los Trabajos del Museo o la revista Fites. Este año se prestó especial cuidado en el montaje de nuestras piezas de joyería con materiales semipresiosos

Una foto para el recuerdo, los socios de la AAMAEF durante una de sus visitas culturales en Rumanía.

(amatista, cornalina, turquesa...), con abalorios de vidrio de Murano, plata, cuero etc.

Otra de las actividades con más arraigo en la AAMAEF, el viaje anual, en esta ocasión tuvo como destino Rumanía durante los días del 7 al 18 de octubre. Visitaron lugares tan emblemáticos

como Bucarest, la ciudad medieval de Sibiu, como la Iglesia Negra de Brasov, el más importante monumento gótico de Rumanía, o el castillo de Bran conocido también como el castillo de Drácula. Sin duda, un viaje para recordar.

Vine al Museu Arqueològic,
quasi cada dia és obert

**MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA**
Plaça de la Catedral, 3

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**
Via Romana, 31

Horari d'estiu (del 1/04 al 31/09)
de dimarts a dissabtes de 10 a 14 i de 18 a 20 h.

Horari d'hivern (del 1/10 al 31/03)
de dimarts a dissabtes de 09 a 15 h.

Diumenges de 10 a 14 h.

Dilluns i festius tancat.

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA